

**SABRİ ÜLGENER BAĞLAMINDA TÜRKİYE’DE
ZİHNİYET DÖNÜŞÜMÜ VE İKTİSADİ ZİHNİYET**

Ahmet AKSOY

Temmuz-2018

Denizli

T.C
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GENEL SOSYOLOJİ VE METODOLOJİ ANABİLİM DALI

SABRİ ÜLGENER BAĞLAMINDA TÜRKİYE’DE
ZİHNİYET DÖNÜŞÜMÜ VE İKTİSADİ ZİHNİYET

Ahmet AKSOY

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Gül AKTAŞ

DENİZLİ
2018

YÜKSEK LİSANS TEZİ ONAY FORMU

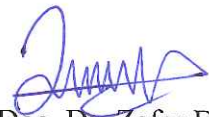
Sosyoloji Anabilim Dalı, Genel Sosyoloji ve Metodoloji Bilim Dalı öğrencisi Ahmet AKSOY tarafından Dr. Öğr. Üyesi Gül AKTAŞ yönetiminde hazırlana “**SABRİ ÜLGENER BAĞLAMINDA TÜRKİYE’DE ZİHNİYET DÖNÜŞÜMÜ VE İKTİSADİ ZİHNİYET**” başlıklı tez aşağıdaki jüri üyeleri tarafından 26.07.2018 tarihinde yapılan tez savunma sınavında başarılı bulunmuş ve Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Hasan TÜZEN

Jüri Başkanı

Dr. Öğr. Üyesi Gül AKTAŞ

Jüri Üyesi (Danışman)

Doç. Dr. Zafer DURDU

Jüri Üyesi

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu’nun
16/08/2018 tarih ve .../.../... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Mehmet Vefa NALBANT
Müdür

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğı ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

Ahmet AKSOY

ÖN SÖZ

Bu çalışmamızda Türk düşünce tarihinde çok önemli bir yere sahip olan Sabri Fehmi Ülgener'in zihniyet ve iktisadi zihniyete dair düşünceleri ele alınmıştır. Ülgener'in düşünce dünyası, lisans yıllarında ilgi duyduğum ve üzerinde çalışma imkânı bulduğum bir konuydu. Bu bağlamda zihniyet ve iktisat konularının tarihsel süreçteki değişimleri ve dönüşümleri her zaman ilgimi çeken konuların başında gelmekteydi. Özellikle zihniyetin temel dinamikleri ve bunun iktisadi yapı üzerindeki etkisi zihnimi meşgul eden temel soruların başında yer almaktaydı. Bu duruma paralel olarak Ülgener'in kullandığı yöntem ve Weber ile olan ilişkisi bu çalışmaya yönelmem konusunda beni daha da çok motive etti. Weber'in tezlerinde ileri sürdüğü modern iktisadi yapının Batı toplumlarında reformasyon sonucu yer edinmesine karşın toplumumuz buna benzer bir reformasyonun oluşamaması çalışmamızın temel problematiğini oluşturmaktadır. Özellikle Weber Protestan Ahlakı'nı ön plana çıkararak, iktisadi yapının Protestan Ahlakı çerçevesinde geliştiğini vurgulamaya çalışmıştır. Buna benzer bir oluşumun kısıtlılıklarını tasavvuf ve iktisat ilişkisi bağlamında ele alan Ülgener, böylece bu yöntemle iktisadi alanda geri kalışımızı ortaya koymaya çalışması bu konuya dair ilgimi daha çok arttırdı. Dolayısıyla bu çalışmada Weber özelinde Ülgener'in Alman Düşünce Okulu ile etkileşimi ve çalışmalarında bu yöntemden faydalandığı noktaları ortaya koymaya çalıştım. Lakin belirtmek gerekir ki Ülgener topyekün bir Weber yöntemi kullanmamaktadır. Ülgener'in Weber ile benzer yönlerini ortaya koyduktan sonra, farklı olduğu noktaları ve Ülgener'in Weber'e dair eleştirilerine yer vermeye çalıştım. Zihniyet ve iktisat zihniyetinin tarihsel olarak değişimleri ve dönüşümlerini açıkladıktan sonra Türkiye'ye dair Ülgener'in düşüncelerine yer vermeye çalıştım.

Bu tezin meydana gelmesinde şüphesiz ki en büyük pay danışman hocam Yar. Doç. Gül Aktaş'a aittir. Değerli hocam tezin her sayfasını özenle incelemiş, fikirleriyle ufkumu genişletmekle beraber bana vermiş olduğu destekle tezin son halini almasında büyük çaba sarf etmiştir. Kendisine sonsuz şükranlarımı sunarım. Ayrıca tez süresince bana verdikleri desteklerden dolayı tüm dostlarıma teşekkürü bir borç olarak bilirim. Son olarak her zaman yanımda olan, bana her konuda desteklerini esirgemeyen ve beni bu günlere getiren aileme şükranlarımı sunarım.

ÖZET
SABRİ ÜLGENER BAĞLAMINDA TÜRKİYE’DE ZİHNİYET DÖNÜŞÜMÜ VE
İKTİSADİ ZİHNİYET

AKSOY, Ahmet
Yüksek Lisans Tezi
Genel Sosyoloji ve Metodoloji Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Sosyoloji Programı
Tez Yöneticisi. Dr. Öğr. Üyesi Gül AKTAŞ
Temmuz 2018, V + 114 Sayfa

Bu çalışmada Sabri Fehmi Ülgener’in düşünceleri doğrultusunda zihniyet ve iktisadi zihniyet konuları ele alınmıştır. Ülgener, çalışmalarında zihniyet ve iktisat arasındaki ilişkiyi harmanlayarak eserler kaleme alan ve bu yönüyle Türk sosyal bilimler geleneğinde önemli bir yere sahip olan bir isimdir. Ortaya koyduğu eserler ile kullandığı yöntem bakımından Türk Weberi olarak anılan Ülgener’in çalışmalarında Max Weber’in yönteminin etkilerini görebilmek mümkündür. Ülgener bu yöntemin etkisiyle Alman sosyolojisine ayrı bir yakınlık göstermiştir. Batı’daki kapitalist zihniyetin oluşumu ve bunun toplumumuzda yeterinde yer edinememesi Ülgener’in çalışmalarının temelini oluşturmaktadır. Asıl itibariyle bu problem Ülgener ve Weber’in üzerinde çalıştığı temel konuların başında yer almaktadır. Bu bağlamda bu iki düşünürün bu probleme cevap olarak geliştirdikleri din ve zihniyet konusunun etkileşimi çalışmamızın temeli niteliğindedir. Ülgener çalışmalarında tasavvufun iktisadi yapı üzerindeki olumsuz etkilerini ön plana çıkarırken, Weber ise çalışmalarında Kalvinizm’in rasyonel üretim ve kapitalist zihniyet üzerindeki tetikleyici etkisine vurgu yapmaya çalışmıştır. Bu bakımdan Ülgener toplumumuz üzerinden, rasyonel üretim tarzının oluşamamasının ve kapitalist düzene geçilememesinin önündeki en büyük engel olarak İslam dini bünyesindeki tasavvufi yapıya vurgu yapmaya çalışmıştır. Bu bakımdan Ülgener iktisadi yapıya dair çalışmalarının temeline zihniyeti yerleştirmektedir. Bundan dolayı bu çalışmamızda iktisat-zihniyet ilişkisi tarihsel dinamikler göz önünde bulundurularak, Ülgener’in düşünceleri doğrultusunda zihniyete dair tespitleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sabri Fehmi Ülgener, Max Weber, Zihniyet, İktisat, Kapitalizm, Tasavvuf, Kalvinizm, Toplum, Sosyoloji, Alman Düşünce Okulu, İktisadi Geri Kalmışlık

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	i
ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM ÇALIŞMANIN KAPSAMI

1.1. KONU / SORUN.....	8
1. 2. AMAÇ / HEDEFLER.....	12
1.3. ALAN, VERİ KAYNAKLARI, YER-SÜRE VE DESTEK	13
1.4.YÖNTEM VE TEKNİKLER.....	13

İKİNCİ BÖLÜM ÜLGENER'İN HAYATI, ESERLERİ VE YÖNTEMİ

2.1. Sabri Fehmi Ülgener'in Hayatı.....	14
2.2. Ülgener'in Eserlerine Genel Bir Bakış.....	20
2.3. Ülgener'in Metodolojisi	23
2.3.1.Ülgener-Weber ilişkisi	23
2.3.2. Ülgener'in Metodolojisi	26
2.4. Ülgener'de Temel Kavramlar	30
2.4.1.Tasavvuf	30
2.4.2.Ortaçağlaşma	33
2.4.3.İktisat Ahlakı ve İktisat Zihniyeti	36
2.4.4.Rasyonalite.....	41
2.4.5. Esnaflaşma	43

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM ÜLGENER'DE ZİHNİYET VE İKTİSAT ZİHNİYETİ

3.1.Ülgener'de Zihniyet.....	48
3.1.1. Zihniyet-Edebiyat ilişkisi.....	56
3.1.2. Zihniyet Oluşumunda Tavan-Taban İkiliği	59
3.2. Ülgener'de İktisat Zihniyeti	62
3.3. Ortaçağ İktisat Ahlakında Çözülme ve Tasavvuf.....	68
3.3.1. Çözülme Devri Zihniyeti	69

3.3.2.İktisadi Yapı ve Tasavvuf	76
3.3.3. Protestanlığa Karşı Ülgener'in Melamileri.....	81
3.4. Ülgener'in Weber Eleştirisi	88
3.5. Ülgener'de İktisadi Büyüme	93
3.5.1.Ülgener'de İktisadi Kalkınma ve Büyüme.....	93
3.5.2.Ülgener'de Keynesyen Ekonomi ve Kalkınma	99
SONUÇ	105
KAYNAKÇA.....	110
ÖZGEÇMİŞ	114

GİRİŞ

Eserleri ve teorileri ile ses getiren ünlü düşünür Max Weber'den esinlenerek Türkiye'de ve dünyada özgün eserler veren Sabri Ülgener şüphesiz bu ülkenin yetiştirdiği en önemli düşünürlerin başında gelmektedir.

Bu çalışmamızda, Türk düşünce tarihinin en önemli isimlerinden biri olan Sabri Fehmi Ülgener'in Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne dek süregelen 'ekonomik geri kalmışlığın' sebeplerini sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasal olarak irdelenerek zihniyet konusuna etkileri üzerinde durmaya çalışacağız. Bu sorunlar tarihsel olarak ele alınacak ve farklı perspektifler ile değerlendirilmeye çalışılacaktır. Özellikle kapitalist ya da sosyalist modeller yerine milli modellerin önemlerini vurgulayarak bunu bir zihniyet meselesi olarak ele alıp vurgulamaya çalışacağız.

Sanayi devrimi sonrası gerek Osmanlı Devleti'nde gerekse de Türkiye'de 'neden kapitalist bir devlet doğrultusunda ilerleyemedik' sorusu yaygın olarak sorulmuştur. Ülgener Türkiye'de bu konuya en fazla eğilen ve anlama gayreti içerisinde olan yazarların başında gelmiştir. Özellikle Ziya Gökalp ve Prens Sabahattin çizgisinden farklı olarak neden kapitalist bir toplum olamadık, sorusunun kökenine inen ve bunu irdeleyen bir yöntem geliştirmiştir. Ülgener'in bu yöntemi Max Weber'in 'Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu' adlı eserinde kullandığı metoda benzer bir yol olmakla beraber, çözümlemelerini de büyük oranda bu doğrultuda yapmıştır.

Weber çalışmasında Batı toplumu özelinde özellikle Protestanlık mezhebini övüp Batı rasyonalizmini ön plana çıkarırken, Ülgener ise tasavvuf ve zihniyet konularına eğilmiş, bu faktörlerin kapitalist gelişim önündeki olumsuz etkilerine vurgu yapmaya çalışmıştır. Weber Batı'nın kapitalistleşme sürecini ve Batı rasyonalizmini ele alırken, Ülgener de Osmanlı Devleti özelinde Doğu toplumlarının geri kalma ya da başka bir deyişle neden kapitalistleşemedikleri olgusuna eğilmektedir. Ülgener ve Weber ekonomik alandaki ilerlemeyi ortaya koyarken 'din' kurumunu ön plana çıkarmaya çalışmaları ve bunu bir zihniyet dönüşümü bağlamında ele almaları, iki düşünürü yöntem olarak birbirine yaklaştırmaktadır.

Ülgener ekonomik geri kalmışlık olgusunu ilk zamanlar araştırırken bunu sosyolog kimliğinden çok ikisatçı kimliğini ön plana çıkararak yapmıştır. Bu durum Alman tarih okulu ile tanışması sonucu çok farklı bir boyuta ulaşmıştır. Bunun

devamında Weber ile tanışan Ülgener zamanla sosyoloji alanına birçok katkı sağlamıştır. Özellikle sosyal olguların toplumların iktisadi boyutu ile olan ilişkisine eğilen Ülgener, bu alanda birçok özgün eser ortaya koymuştur.

Daha sonraları Sombart'ın fikirleri ile tanışan Ülgener, özellikle zihniyet konularında Sombart'tan oldukça etkilenmiştir. Doğu toplumlarının geri kalmışlığını 'kalvinizm' özelinde ele alan Weber'e karşı Ülgener, Tasavvuf ve Zihniyet konuları ile açıklamaya çalışmış ve 'melamilik' mezhebine vurgu yapmıştır. Weber kapitalizmi sadece Batı toplumlarına ait bir süreç olarak görürken, Ülgener İslam'ın ilk ve öz halinin de kapitalizme uygun yapısını ortaya koymaya çalışmıştır. Ülgener bunu ortaya koyarken kapitalizm veya karşıtı olan sosyalizm yerine toplumumuzun milli modeller ile gelişebileceğini vurgulamaya çalışmıştır.

Bu çalışmamızda Ülgener'in sosyoloji, din, tarih ve iktisat alanlarına katkıları sunulmakla beraber, Ülgener'in bu alanlara kazandırdığı İktisat Ahlakı ve İktisat Zihniyeti gibi kavramlar da ele alınmıştır.

Weber ve Ülgener gibi iki değerli fikir insanının düşüncelerinden yola çıkarak, Türkiye özelinde ama geçmişin de derinliklerine inerek 'zihniyet' konusu üzerinde durulacaktır. Zihniyetin geçmişten günümüze dönüşümü ve yapısı üzerinde etkili olan hususlara kısa bir şekilde değinilecek ve Yeni Türk devletinde (Türkiye Cumhuriyeti'ne vurgu yapıyoruz) zihniyetin dönüşümü ve sonuçlarını ele almaya çalışacağız. Özellikle bu bağlamda yerel(milli) modellere duyulan gereksinime vurgu yapmaya çalışacağız.

Yukarıdaki söylediklerimize dayanarak, konumuz üç bölümden oluşmaktadır.

Bu bilgiler ışığında iktisadi geri kalmışlığın nedenlerini Türkiye özelinde 'zihniyet ve iktisadi zihniyet' bağlamında ele almaya çalıştık. Bu konuya dair ilk olarak birinci bölümde çalışmamızın amacı, konusu ve yöntemi üzerinde durduk. Bununla ilgili teorik açıklamalara yer vermeye çalıştık. Ve buna bağlı olarak öne sürdüğümüz tezle ilgili yol haritamız hakkında bilgiler sunmaya çalıştık.

Bu temel açıklamalardan sonra çalışmamızın ikinci bölümünde Ülgener'in hayatını, yaşadığı dönemi ve bu dönemin temel özellikleri sıralamaya çalıştık. Ülgener'in yaşadığı dönemdeki sosyal, ekonomik ve siyasal alandaki temel dinamiklerin değişmesi şüphesiz ki Türk ve Batı toplumlarında bir takım değişimlere sebep olmuştur. Ülgener bu değişimleri iyi analiz edebilmesi ve hayatında bu değişimler

ile bir etkileşim içinde olması kendisine çalışmalarında büyük avantaj sağlamıştır. Özellikle savaş ve yıkımlara sahne olan bir dönemde yaşayan Ülgener için dönemin iktisadi ve sosyal konuları çok ilgi çekici bir hal almaktaydı.

Tüm etkileşimler ve değişimler Ülgener'in düşünce hazinesini geliştirmiş ve şüphesiz ki çalışmalarında da yer edinmiştir. Çalışmamızın eserler kısmında kısaca Ülgener'in eserlerine değinmeye çalıştık. Ülgener'in ortaya koyduğu eserler şüphesiz ki yazıldığı çağa göre çok daha ilerdedirler, diyebiliriz. Hem yaşadığı toplumu analiz edebilmesi hem de bunun bir zihniyet meselesi bağlamında tarihsel alanla ilişkilendirmesi Türk düşünce tarihinde çok önemli bir yer tutmaktadır. Türk toplumunun yanında Batı dünyasına da aşina olması Ülgener'e çalışmalarında çok farklı açılardan bakma fırsatı sunmuştur.

Bu bilgiler ışığında çalışmamızın ana sorunsalını belirledikten sonra Weber ve Ülgener arasındaki ortak yönleri ortaya koymaya çalıştık. Weber ve Ülgener'in sosyal bilim yöntemleri ve iktisadi hayattaki zihniyetin rolüne verdikleri önem tartışılmaz bir gerçektir. Bu realiteyi ortaya koyup iki düşünür arasındaki ortak yönleri sırasıyla belirtmeye çalıştık.

Ülgener, Max Weber'e benzer bir şekilde çalışmalarında iktisat bilimi ile sosyolojik olguları bir aheng içinde ele almıştır. Ülgener ve Weber çalışmalarında genel itibariyle dinin; toplumsal yapı ve iktisat üzerindeki etkilerine değinmeye çalışmışlardır. Weber çalışmalarında Batı'daki modern kapitalizmin doğuşunda Protestan Ahlakı'nın etkisine vurgu yapmaya çalışmıştır. Ülgener ise Weber'e benzer bir şekilde dinin iktisadi yapı üzerindeki etkisi araştırırken, bunu farklı bir şekilde ortaya koyar; Weber çalışmalarında dinin pozitif etkisini ön plana çıkarırken, Ülgener ise tasavvufun iktisadi yapı üzerindeki olumsuz etkisini ortaya koymaya çalışmıştır. Weber dinin iktisadi yapı üzerindeki motive edici ve yaratıcı ahlakını ön plana çıkarırken, Ülgener'de tam tersine tasavvufun engelleyici ve korumacı etkisine değinmeye çalışmıştır. Ama bunu ortaya koyarken herşeyi tasavvufa yüklemmez. Tasavvufu ekonomik alanda geri kalmanın sadece bir unsuru olarak görür.

Ülgener ve Weber arasındaki bağlantıyı ortaya koyduktan sonra, Ülgener'in metodolojisini ele aldık. Ülgener metodolojisini ortaya koyarken, Weber metodolojisine benzer metodun varlığını ortaya koymaya çalıştık. Aynı zamanda Alman Tarihçi Okulu ve Dilthey'in düşünceleri, Ülgener'in Batı literatüründe büyük oranda etkilendiği

isimlerin başında gelmektedir. Bunun yanında Ülgener'in zihniyet konularında en çok etkilendiği isimlerden birisi de Sombart'tır. Ülgener zihniyet araştırmalarına Sombart ile başlaması sebebiyle kendisini şanslı hissetmekteydi. Sombart, Weber ve Dilthey'in Ülgener üzerindeki etkisine vurgu yapmaya çalıştık. Bunun yanında 'anlayıcı-yorumlayıcı' metodu açıklamaya ve bu metodu sistemli bir şekilde ilk kez kullanan Ülgener'in özgünlüğünü ve farkındalığına vurgu yapmaya çalıştık. Şüphesiz ki bu metodu ile Ülgener, Türk Düşünce Tarihi'nde bir ilk olarak yerini almış ve özgünlüğünü korumuştur.

Weber ve Ülgener arasındaki ortak noktaları ve Ülgener'in metodolojisini açıkladıktan sonra çalışmamızın kavramsal çerçevesini sunmaya çalıştık. Çünkü söz konusu konuyu ortaya koyarken bahsedeceğimiz 'esnaflaşma, ortaçağlaşma, tasavvuf, iktisat ahlakı ve iktisat zihniyeti ile rasyonallite' kavramlarını anlayabilmek ve yazar tarafından hangi anlamda ve şartlarda kullanıldıkları bilmek çalışmamızın anlaşılabilirliği açısından büyük önem arz etmektedir. Çünkü çalışmamızın birçok yerinde karşımıza çıkan bu kavramların daha iyi anlaşılabilmesi ve konunun bir anlam bütünlüğü oluşturması açısından önemli olduğunu düşündük. Asıl itibarıyla bu kavramların çözülme zihniyetini açıklamada ve ortaya koyma konusundaki önemleri gözden kaçırılmaması gereken bir husustur.

Kavramsal çerçeveden sonra çalışmamızın ikinci bölümünü bitirmiş olduk.

Üçüncü bölümde 'zihniyet' konusunu ele aldık. Şüphesiz ki Ülgener'in bu konudaki düşünceleri ve çalışmaları Türk sosyal bilimler geleneğinde devrim yaratacak niteliktedir. Hem Doğu hem de Batı dünyasından birçok kişiden etkilenen Ülgener böylelikle çalışmalarını büyük bir titizlik ve aheng içinde yapmıştır. Ülgener'in çalışmalarının ana temasını oluşturan 'iktisadi geri kalmışlık' konusunun zihniyet ile ilişkisine dikkat çekmek istedik. Çünkü zihniyetin Ülgener'in çalışmalarının ana temasını oluşturmakla beraber, iktisadi geri kalmışlığın ana sebebi olarak sermaye, üretim araçları gibi etkenleri görmediğini, bunun tamamıyla bir zihniyet konusu olduğunu ortaya koymaya çalıştık.

Ülgener'in zihniyet ile ilgili düşüncelerini ortaya koyduktan sonra, Ülgener'in zihniyete dair çalışmalarını yaparken en çok beslendiği ve yararlandığı kaynakların başında 'edebiyat'ın geldiğine dikkat çekmeye çalıştık. Ülgener zihniyet çalışmalarını ortaya koyarken edebiyatın birçok alanından ve türünden yararlanması, kendinden

önceki döneme ışık tutmasına ve önceki çağın zihniyetini kısmen de olsa anlaşılabilir kılmasına yardımcı olmuştur.

Ülgener'in zihniyet konusunu ele alırken üzerinde durduğu bir diğer önemli nokta 'tavan-taban' ikiliği olduğuna dikkat çekmeye çalıştık. Bu durumu Weber'in çalışmalarında da görebilmek mümkündür. Tavan-taban ikiliğinin zihniyet üzerindeki etkisine vurgu yapan Ülgener, 'tavandaki değişimlerin tabanda karşılık bulamamasının' zihniyet önündeki en büyük engellerden biri olduğunu vurgulamaya çalıştık. Konuyla ilgili Ülgener'in Cumhuriyet dönemine ilişkin düşüncelerine de yer vermeye çalıştık. Özellikle Cumhuriyet sonrası inkılaplara halkın ayak uyduramamasının önündeki en büyük engelin 'zihniyet' olduğunu vurgulamaya çalıştık. Çünkü değişim ve dönüşümlerin halk tarafından karşılık bulabilmesinin en önemli unsuru olarak bu zihniyete adapte olacak alt yapının hazırlanması gerektiğine dikkat çekmeye çalıştık.

Zihniyet ile ilgili düşüncelerimizi sunduktan sonra konunun bir diğer önemli kısmı 'iktisat zihniyeti'ne değinmeye çalıştık. Zihniyet ve iktisat zihniyeti arasındaki bütünlüğe ve ayrılmazlığa vurgu yapmaya çalıştık. Özellikle toplumsal yapımızın iktisadi alandaki geri kalmışlığının sebeplerini tarihsel bağlamda ele alıp, 'tüketim toplumu' olgusuna vurgu yapmaya çalıştık. Çünkü bir toplum üretimi geri plana atıp, tüketimi ön planda tutuyorsa; o toplumda üreticiyi değil, tüketiciyi korumaya yönelik yasalar çıkarmaya çalıştığını belirttik. Bu durumun özellikle ekonomik alanda geri kalmış veya gelişmekte olan ülkelerde daha yaygın olduğu vurgusunu yaptık.

İktisadi zihniyeti üzerindeki etkenleri ve mevcut durumu özetledikten sonra, ekonomik geri kalmışlık sorunsalı bağlamında, Ülgener'in deyimiyle 'Çözülme dönemi iktisadi zihniyeti'ni ele almaya ve tarihsel olarak konuyu irdelemeye çalıştık. Özellikle 15. Ve 16. yüzyıllar ile beraber her gittikçe içe kapanan bir toplum ve bu durumun ekonomik alandaki etkilerini incelemeye çalıştık. Lakin bu durumun sadece ekonomik alanla sınırlandığını düşünmek yanlış olur. Ekonomik alandaki bu başarısızlık ve dünya ticaret yollarının Akdeniz'den Atlantik kıyılarına doğru yer değiştirmesi sadece ekonomik alanla sınırlı kalmamıştır. Bu bağlamda diğer alandaki değişimleri ve dönüşümleri ele almaya çalıştık. Özellikle siyasi alandaki başarısızlığa bağlı olarak ortaya çıkan değişimleri ve toplumsal çözülmeyi detaylı bir şekilde ele alıp, zihniyet konusu ile ilişkilendirmeye çalıştık.

Çözölme devrini ana hatları ile ele aldıktan sonra tasavvuf ve iktisadi yapı arasındaki bağa vurgu yapmaya çalıştık. Özellikle ilk İslam'dan farklı olarak tasavvufun içe kapanmayı ön görmesi ve çalışma ile birikimden daha çok bölüşümü ele almasını ortaya koymaya çalıştık. Nitekim bu durumun kapitalizm ile tam ters bir yönde olduğunu söyleyebiliriz. Ülgener'in ortaya koyduğu analizlerde tasavvufun yeri ve önemi oldukça önem arz etmektedir. Weber'in İslam ve Doğu toplumlarına yönelik eleştirilerine karşı Ülgener tasavvufun olumsuz yönlerini ortaya koymaya çalışmış ve tasavvufun iktisadi yapısı üzerindeki olumsuz etkilerine dikkat çekmiştir. Ayrıca tasavvufun İslam dışı öğeleri de bünyesinde taşıdığını, dolayısıyla iktisadi alandaki geri kalmışlığın İslam'ın değil, tasavvufun bir ürünü olduğunu açıklamaya çalıştık.

Fakat tasavvufun tüm kolları ile kapitalizm ile zıt yönde ilerlediğini düşünmek yanlış olacaktır. Nasıl ki her toplumda yaygın zihniyetin tersine, farklı düşünen insanlar varsa, tasavvufta da durum böyledir. Bu bağlamda Ülgener 'Melamilik'e vurgu yapmaya çalışır. Çünkü analizlerinde melamilik'in sermaye birikimi ve çalışmaya dönük yüzü ile protestanlık arasında bir takım benzerlikler olduğunu ortaya koymaya çalışır. Burdan hareketle Ülgener, İslam'ın bünyesinde kapitalizm ile benzer oluşumları barındırdığını ve İslam'ın kapitalizmin önündeki engellerden biri olmadığını ortaya koymaya çalışmıştır. Biz de çalışmamızda Protestanlık-Melamilik bağlamında benzerlikleri ortaya koymakla beraber, niçin Türk-Osmanlı dünyasında kapitalizm doğmamıştır, sorunsalına eğildik ve bu durumun kısıtlılıklarını açıklamaya çalıştık.

Bu bilgilerin yanında Ülgener'in Weber'e yönelik eleştirilerine değinmeye çalıştık. Ülgener'in her anlamda bir Weber metodu kullandığını düşünmek yanlış olacaktır. Özellikle Ülgener, Weber'in İslam'a yönelik eleştirilerini ve tek taraflı analizlerini yanlış bulmuş ve eleştirmiştir. Çünkü esasında Ülgener, Weber'in İslam ile ilgili eksik ve yetersiz kaynaklara sahip olduğunu ortaya koymuş ve analizlerini eksik bulmuştur.

Bölümümüzün en son konusu olarak, Ülgener'in Türkiye ile ilgili analizlerine yer vermeyi düşündük. Çünkü zihniyet kavramı olgusal bir süreç olup, tarih ile ilişki kurmayı gerektirmektedir. Biz de bundan dolayı ülkemizin geçirmiş olduğu zihniyet ve iktisadi zihniyetin dönüşümünü daha iyi anlayabilmek ve açıklayabilmek için tarihle ilişki kurmayı ve bu yolla açıklamayı seçtik.

Üçüncü bölümün son kısmında ise iktisadi büyüme ve kalkınmaya değindik. Ülkemizin ekonomik alandaki gelişimini kalkınma ve büyüme başlıkları altında toplayıp bu iki kavram arasındaki temel farkları ortaya koymaya çalıştık. Aynı zamanda bu iki kavramın iç içe geçtiğine dikkat çekmeye çalıştık.

İktisadi gelişme ve büyümenin yanında Ülgener'in üzerinde hassasiyetle durduğu bir diğer konu olan 'Keynesyen' ekonomiye değindik. Ülgener özellikle Türkiye'de iktisadi büyüme ve kalkınma adına keynesyen ekonomiyi bir şans olarak görmekteydi. Bu bağlamda ülkemizde uygulanan 'devletçilik politikalarına' ve 'makro' ekonomi üzerinde durmaya çalıştık. Bunun yanında ekonomik kalkınma ve büyümenin anahtarı olarak 'milli modellere' vurgu yaptık.

Sonuç olarak ekonomik alandaki geri kalmışlığı bir zihniyet meselesi bağlamında ele alıp milli modellerin önemine vurgu yapmaya çalıştık. Çünkü her toplumun aynı gelişim aşamalarından geçmesini beklemek büyük bir yanlış olacaktır. Şüphesiz ki her toplumun kendine özgü yapısal dinamikleri bulunmaktadır. Bu çalışmamızda kapitalist zihniyet ile toplumumuz özelinde değişimleri ve farklılıkları ortaya koymakla beraber milli(yerel) modellerin önemine vurgu yapmaya çalıştık.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇALIŞMANIN KAPSAMI

1.1. KONU / SORUN

Bir ilim adamı, iktisatçı, tarihçi ve sosyolog olarak Sabri Ülgener'i önemli kılan birçok özelliği vardır. Her biri ayrı ayrı incelemeye konu teşkil edebilecek bu özellikler arasında şunları sayabiliriz: İlmi tahlillerinin derinliği; Batı Dünyası ve Doğu Dünyası'nı iyi tanınması; Ortaçağ'dan Yeni Çağa, Feodalizmden Kapitalizme geçiş sürecini bir zihniyet dönüşümü çerçevesinde açıklaması; toplumsal dönüşüm ve iktisadi gelişme sürecinde maddi unsurların yanı sıra manevi-kültürel unsurların rolüne ve bu kapsamda 'ekonomi zihniyeti'ne vurgu yapması; milli(yerel) dinamiklerimize dayalı yeni bir gelişme modeline olan ihtiyaç bağlamında ahlâk, zihniyet ve İslâm iktisat siyaseti sorunlarıyla yakından ilgilenmiş olması ve nihayet, bir ilim adamı olarak çalışmalarını ayrıntılı bir biçimde inceleyen, ince eleyip sık dokuyan titizliği. İktisadi gelişme, çözülme ve geri kalmışlık, ideolojilerin, hayata bakışın ve manevi-kültürel dinamiklerin toplumsal gelişim üzerindeki rolü ve zihniyetin önemi konularında Sabri Ülgener bize, her biri yolumuza ışık tutacak, okunmaya ve irdelenmeye değer çok kıymetli eserler bırakmıştır.

Türkiye'de yaşanan yapısal ve fikri dönüşümü anlamak için tarihsel süreçte zihniyeti ve onun iktisadi boyutunu mercek altına almak ise kaçınılmaz olarak bizi bu konuda en fazla düşünen ve geliştirdiği kavramlarla konuya ışık tutan önemli bir fikir adamına, Sabri Ülgener'e götürür. Ülgener'in zihniyet analizi, gelenekçi toplumlardan modern toplumlara geçişi tarihsel süreç içinde ele alması ve bu kapsamda Osmanlı'dan günümüze yaşanan dönüşümlere ışık tutması bakımından özgün bir katkıyı ifade etmektedir. Bu bilgiler ışığında Sabri Ülgener'in 'zihniyet' ve 'iktisat' konularına yaklaşımı bizim çalışmamızın temeli niteliğindedir.

"Türkiye'de toplumsal sorunlara sosyolojik yaklaşımlar getiren, ülkemizde iktisat alanının gelişimine de büyük katkı sağlayan Ülgener, Weber'in batı toplumlarının iktisadi geleneğini incelerken ortaya koyduğu yaklaşımı 'İslam' kültürü çerçevesinde ele almıştır. Ancak Ülgener'in bu etkileşim çerçevesinde topyekun bir

Weber kuramı kullandığı yaklaşımını getirmek doğru olmayacaktır. Ele alınan argümanların benzerliği ve dayandırıldığı noktalar her iki bilim adamının eserlerinde ortak olsa da, farklı medeniyetler ve dini kültürler etrafında şekillenen ekonomik yapıları ele almanın farklı yaklaşımları ortaya çıkaracağı muhakkaktır” (Sayar, 1998: 46).

Kullandığı yöntem itibariyle Türk Weber’i olarak bilinen Ülgener büyük oranda Alman tarih okulunun etkisinde kalmakla beraber, insanı açıklamaktan çok anlamayı tercih eden ‘anlamacı/yorumlamacı’ metodu tercih etmekle beraber, kimi zaman da Weber’e ilk eleştiri getiren düşünürlerden biri olması sebebiyle çalışmaları ve yöntemi Türkiye ve dünya üzerinde hala özgün bir yapıya sahiptir.

Yöntem olarak Weber’e benzer bir yöntem kullanan ve Türk Weber’i olarak anılan Ülgener, Weber’in özellikle ‘Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu’ kitabında dile getirdiği ve Doğu toplumlarının geri kalma sebeplerini açıklamalarına paralel olarak Ülgener buna benzer bir çözümlemeyi zihniyet üzerinden toplumumuzu açıklamaya çalışmaktadır. Fakat Ülgener’in topyekün bir Weber metodu kullandığı ve her anlamda Weber ile aynı fikirde olduğunu düşünmek yanlış olur. Ülgener Weber’i, Weber’in yöntemi üzerinden eleştirmektedir. Özellikle dinin iktisadi yapısı ile ilişkisini ön plana çıkarmaya çalışan Weber’e benzer bir şekilde, İslam’ım çalışmaya ve birikime önem veren unsurları üzerinde duran Ülgener, Weber’e bu konu üzerinden yüklenecektir. Hatırlayacak olursak Weber’de çalışmalarında Protestanlık mezhebini ön plana çıkarıp, diğer mezhep ve dinlere bunun üzerinden eleştiriler getirmekteydi. Ve oryantalizmin etkisiyle, kapitalizmi sadece Protestan mezhebine ait bir özellik olmakla beraber, bir zihniyet dönüşümü bağlamında ele almaktaydı.

Zihniyet araştırmaları Türk sosyal bilimler geleneğine Ülgener’in çalışmaları neticesinde dâhil olmuş olan bir konudur. Ülgener iktisattan sosyolojiye, sosyolojiden tarihe ve hatta ilahiyata kadar uzanan çeşitli disiplinlerin verilerini zihniyet araştırmalarında kullanabilen, bütün bu alanları birbiriyle ilişkilendirebilen, iktisatçılığı, tarihçiliği ve sosyologluğu kendi bilimsel şahsiyetinde bir araya getirebilmiş ve Türk sosyal bilimleri geleneğinde örneğine az rastlanan bir bilim adamıdır. Ülgener’in bu çok yönlülüğü çalışmalarında kendisine daha geniş pencerelerden bakma şansı tanımıştır.

“Ülgener yönteminin ipuçlarını verebilecek bir zenginliğe sahiptir. Öncelikle Ülgener, Batı ve Doğu’nun gelişim seyrinde iki farklı zihniyet yapısının rol oynadığı

tespitinde bulunur. Bu tespit ile Ülgener az gelişmişliğin nedenlerine Batı'lı gözüyle cevap bulamayacağımızı söylemiş olur. Ülgener az gelişmişliğimizin nedenlerini kendi zihniyet yapımızda aramamız gerektiğini söyleyerek Weber etkisinde kalmış birçok Türk aydınından ayrılır. Ona göre modern bir toplum olamamamızın nedeni sadece Batı'da olan ancak bizde olmayan bir şey; bir başka deyişle, artılar-eksiler tablosunda bizim payımıza düşen eksiler değildir. Ülgener, Weber'in İslamiyet'in veya İslam ülkelerinde Protestan Ahlakının yokluğunun kapitalizme geçiş önünde bir engel yarattığı düşüncesine bu noktada karşı çıkacaktır "(Sayar, 1996: 101).

Ülgener az gelişmişliği analiz ederken kendi toplumsal yapımız üzerinden değerlendirme ve çözümlemeler yapmamız gerektiğine inanır. Ülgener özellikle Doğu-Batı toplumlarını analiz ederken zihniyeti temele alarak yola çıkar. Çünkü meselenin kökeninde Doğu-Batı çatışması değil tam anlamıyla bir zihniyet meselesi yattığını vurgular ve irdeler. Bundan dolayı Ülgener yerel gelişme modellerinin gerekliliğine vurgu yapmaya çalışır. Bu analizlerinde Weber'in oryantalist düşüncelerine ilk eleştiri getiren yazarlardan biri olması sebebiyle Ülgener'in çalışmalarını özgünlüğün korumaktadır.

Ülgener, Weber'in İslâm iktisat zihniyeti konusunda yaptığı değerlendirmeleri de eleştirir. İktisat zihniyetinin manevi değerlere bağlı olarak şekillendiğini kabul eder. Bu konuda, Weber ve Sombart ile aynı görüştedir. Ancak sözü edilen manevi değerlerin metin olarak her zaman aynı etkiyi yapmadığını da göstermeye çalışır. Adı geçen iki Batılı düşünürü bir yönüyle katılmakla birlikte, diğer yönlerle onlardan ayrılır. Bundan dolayı Weber'in eleştirisini yaparak iddialarını temellendirir. İslâmi metinlerin ve uygulamaların Weber'in iddia ettiği gibi, iktisadi geriliğe yol açmadığını ısrarla ortaya koymaya çalışır. İslâmi metinleri, uygulamaları ve özellikle Tasavvuf ahlâkını tarihi ve sosyal şartlara göre yeniden yorumlar. Çünkü bir olguyu en iyi anlamının yolu, o olguyu mevcut döneminin şartları ile ele almaktır. Ülgener, kalkınma ve gelişme dönemlerinde Tasavvuf ahlâkının gelişmeyi, kalkınmayı, tasarrufu, disiplinli çalışmayı ve üretmeyi canlandırdığını açıklar. Buna karşın; gerileme dönemlerinde tembelliği ve tembelliği besleyen bir dini algılama biçiminin inşa edildiğini gösterir.

Ülgener, Türkiye'nin modernleşme serüveni üzerine söz söyleyen birçok düşünürün aksine din ile modernlik arasında bir çatışma görmez. Osmanlı'nın son döneminden başlayıp Cumhuriyet döneminde de yoğunluğunu artırarak varlığını

sürdüren aydınlamacı düşünceye göre toplumun Batı'dakine benzer bir şekilde modern yapıya erişmesinin önündeki en büyük engeli din teşkil etmektedir. Bu görüşleri eleştiren Ülgener'e göre İslam, ilk dönemlerine has 'saf ve öz çehresi ile' gelişmeye mani olmadığı gibi din ile modernlik arasında çatışma değil uyum söz konusudur (Ülgener, 2006: 57).

Ülgener geri kalmışlığın temel nedeni olarak iktisadi yapıyı görür. Ancak önemli bir farkla. Ülgener'e göre geri kalmışlık feodalizmden kapitalizme geçmek için gerekli olan 'zihniyet' değişiminin yaşanmamış olmasından kaynaklanmıştır. Kapitalizme ilk etkiyi verecek insan, Türkiye'de kapitalizme geçişi sağlayacak zihniyetin taşıyıcılığını yapamamış ve dolayısıyla Ülgener'in deyimiyle 'Ortaçağ' zihniyetine geri dönüş yaşanmıştır. Ülgener'in esnaflaşma ve içe kapanma olarak gördüğü Ortaçağ zihniyeti de Osmanlı ekonomik ve toplumsal düzeninde bir çözülüşe neden olmuştur.

Ülgener 'Batı karşısında niçin geri kaldık', düşüncesinin temeline inmeye çalışır ve bunu çalışmalarında motivasyon kaynağı olarak kullanır. Bu amaçla zihniyet konularına eğilen Ülgener 'iktisadi geri kalmışlık' meselesine zihniyet araştırmaları aracılığıyla verilebilecek muhtemel cevaplar aynı zamanda Türkiye'nin iktisadi modernleşmesinde gözlemlenen bazı olumsuz durumları doğru değerlendirmek açısından da önemlidir. Bu bağlamda, iktisat zihniyeti kavramı çerçevesinde Türk modernleşmesinin iktisadi muhasebesi bu çalışmanın kapsamı içinde ele alınacaktır.

Bu bilgiler ışığında bu çalışma, Türk düşünce dünyasının önemli isimlerinden Sabri Ülgener'in, Türk insanının iktisadi bakışında ve yaşayışında din ve ahlak faktörlerinin ne derece rol aldığının tespitini hedeflemekle beraber 'zihniyet' konularını irdelemeye çalışmaktadır. Ülgener'in Dilthey, Weber ve Sombart gibi düşünürlerin modellerinden yararlanarak oluşturduğu kendine özgün analiz yöntemi ve teorik araçlarıyla yaptığı çözümlemeler mercek altına alınmakta ve sunulmaktadır. Bu çerçevede özellikle Türkiye'de neden kapitalist üretim yapısına geçilemediği sorusu temelinde yaptığı çözümlemeler, geliştirdiği fikirler ve vardığı sonuçlar, iktisat, din ve zihniyet dönüşümü bu çalışmanın ana temasını oluşturmaktadır.

1. 2. AMAÇ / HEDEFLER

Bu çalışma tarihsel sosyoloji açısından Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun yönetsel, sosyo-kültürel ve ekonomik alanda ne tür değişimleri beraberinde getirdiğini ortaya koymaya yönelik bir çalışmadır. Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş ile beraber toplumsal, siyasi ve ekonomik gelişmeler özelinde Ülgener'in toplumsal geri kalmışlık ve zihniyet alanındaki çalışmaları ve tahlilleri üzerinde durulmaya çalışılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında hayata gözlerine açan ve çocukluğu Cumhuriyet'in ilk yıllarına denk gelen Ülgener, bu siyasi değişikliklerin ve bunların yansımalarını gerek fikir dünyasına gerekse eserlerine yansıtmıştır. Ülgener gerek farklı dönemlere şahitlik etmesi gerekse de farklı kültürler ile tanışması açısından şanslı olduğu söylenebilir. Bu durum Ülgener'e fikir dünyasında farklı pencerelerden bakması hususunda birçok zenginlik katmıştır.

Ülgener'in çalışmaları ekonomik geri kalmışlığın nedenlerini tarihsel bağlam ve kökenleri içinde ve kültürel boyutları ile analiz etmeyi temel amaç edinmiştir. Ülgener'in çözümlemesi iktisat, din ve zihniyet arasındaki ilişkiler üzerinde yoğunlaşır. Ülgener açısından zihniyet analizi temel açıklayıcı bir öneme sahiptir ve çalışmalarında geniş bir yer tutmaktadır. Bu çalışmanın temel amacı bu bilgiler ışığında ekonomik geri kalmışlığı, din ve zihniyet üzerinden irdelemektir. Bunu yaparken iç ve dış dinamiklerin etkisi göz ardı edilmemekle beraber, tarihsel olarak olguların kökenine inmeye çalışılmaktadır.

“İktisadi geri kalmışlık” meselesine zihniyet araştırmaları aracılığıyla verilebilecek muhtemel cevaplar aynı zamanda Türkiye'nin iktisadî modernleşmesinde gözlemlenen bazı olumsuz yönleri doğru değerlendirmek açısından da önemlidir. Bu bağlamda, iktisat zihniyeti kavramı çerçevesinde Türk modernleşmesinin iktisadi anlamdaki yapısı bu çalışmanın kapsamı içinde ele alınacaktır.

Bu çalışmada azgelişmişliğin nedenleri ve boyutları kronolojik olarak ele alınıp incelenecektir. Bu haliyle çalışma, Türk tarihsel sosyoloji ekseninde yapılan toplumsal çalışmalara sosyal, kültürel ve iktisadi açıdan tamamlayıcı bir katkı sunmayı hedeflemektedir. Özellikle azgelişmişliğin nedenleri, boyutları gibi sorunlara Ülgener'in

‘zihniyet dönüşümü’ ve ‘iktisadi zihniyeti’ üzerinden cevaplar aranacaktır. Bunu yaparken de tarihten bir kopuş değil, tarihsel derinlik irdelenerek ele alınmaya çalışılacaktır.

1.3. ALAN, VERİ KAYNAKLARI, YER-SÜRE VE DESTEK

Araştırma, literatür taramasına dayalı betimsel bir araştırma niteliğindedir. Buradan yola çıkarak çalışma ile ilgili bir ön literatür taraması yapılarak mevcut kaynaklara ulaşılmıştır. Özellikle konu ile ilgili başta Ülgener’in kitapları ve makaleleri dikkate alınarak yapılan bu çalışmada yerli ve yabancı kaynaklardan literatür taraması yapılan yararlanılmaya çalışılmıştır. Çalışma tahmini olarak yaklaşık bir eğitim yılı(Güz ve Bahar dönemi) olarak düşünülmüştür.

1.4.YÖNTEM VE TEKNİKLER

Araştırmanın literatür incelemesi ve kaynak taraması yöntemi ile bulguların anlamlandırılması, tanımların yapılması ve anlamlı bir bütün oluşturacak şekilde birleştirilmesi planlanmaktadır. Çalışma Ülgener’in yapmış olduğu ve Ülgener ile ilgili yapılmış çalışmalar üzerinden Ülgener’in ‘zihniyet ve iktisadi zihniyet’ konusu derinlemesine irdedecektir. Ekonomik geri kalmışlık meselesi üzerinden milli(yerel) modellerin önemine vurgu yapılarak, bir zihniyet dönüşümü bağlamında ele alınmaya çalışılacaktır.

Bu literatür taramasına dayalı betimsel bir çalışma olduğu için Ülgener ve Ülgener’in görüşleri üzerine yazılan çeşitli kaynaklar incelenerek oluşturulacaktır. Bu çalışma tasvir edici ve açıklayıcı bir özelliğe sahiptir. Amaç, ilgilenilen konu ya da olgu üzerinde detaylı bir biçimde çalışılarak açıklayıcı araştırmadaki ‘iktisadi geri kalmışlık ve zihniyet’ konuları arasındaki soruna yönelik cevaplar aranmıştır.

Tüm bunların yanında Ülgener’in tüm kitapları ve makaleleri taranarak ve incelenerek bir analiz etme çabasıdır.

İKİNCİ BÖLÜM

ÜLGENER'İN HAYATI, ESERLERİ VE YÖNTEMİ

2.1. Sabri Fehmi Ülgener'in Hayatı

Sabri Fehmi Ülgener Türkiye'nin yetiştirdiği, çok az sayıdaki değerli ilim adamı, iktisatçı, sosyolog ve sosyal bilimciden biridir. Ortaya koyduğu eserler, Batı ve Doğu toplumları özelinde hala özgünlüğünü korumaktadır. Ülgener kendi alanındaki bu özgünlüğü kendisini bu alanda eşsiz kılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında yaşamış, Türkiye'nin iktisadi-sosyal tarihi konularında önemli eserler bırakmış bir iktisatçı, tarihçi, felsefeci ve sosyal bilimci olan Sabri Ülgener, Türk düşünce tarihinde iktisat ve sosyoloji arasındaki ilişkiye yeni bir ivme kazandırmıştır. Ancak Ülgener'i sadece iktisatçı ve sosyolog olarak adlandırmak ve onun ilmi kimliğini bu iki alanla sınırlandırmak kendisine haksızlık olacaktır. O ufku geniş, gözlem ve tespitlerinde dikkatli, hem İslam düşüncesine hem de Batı düşüncesine hâkim, analiz ve sentez kabiliyeti yüksek, gerçek bir âlimdir.

“Ülgener, 1911'de İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Babası Safranbolulu ve ilmiye sınıfına mensup ve tasavvuf ile ilgiliyken; annesi ise İstanbullu ve askeriye mensuptur. Ülgener ilk tahsilini “İstanbul Sultanisi”nde tamamlamıştır. Daha sonra bu okul İstanbul Erkek Lisesi olması dolayısıyla buradan 1932 yılında mezun olmuştur. Devlet okullarında devam eden bu eğitim diğer taraftan evde babası tarafından da dini eğitim verilerek eksikler giderilmeye çalışılmıştır. Babası O'na medrese tarzı eğitimler vermekteydi. O da babasının çevresinden olan ilmiye sınıfı mensuplarının sohbetlerine katılıyordu. Bu kişiler Ülgener'in ilerde üzerinde çalışacağı kişiler olacaktı. Çünkü onlar O'nun gözünde bir geleneğin, bir kültürün timsalleriydi. Onlardan alacağı çok şey olabilirdi. Bu kişiler insanı kırmadan nazikçe konuşurlardı ve bu aslında bir zihniyetin dışavurumu idi. Onlar Osmanlıdan Cumhuriyet'e kalacak olan son anlayışın maddeye uzaktan bakma, ona dokunmama geleneğinin belki de son temsilcileri idiler” (Özgiraz, 2000: 32).

Ülgener özellikle zihniyet ve tasavvuf konularına aşina olma ve Osmanlı'dan Türkiye'ye Cumhuriyeti'ne geçiş döneminin çocukluğuna denk gelmesiyle beraber; bu konulara hâkim olma ve analiz edebilme konusunda şanslıdır. Özellikle babasının ilmiye sınıfına dahil olması ve Cumhuriyet tarihinin ilk İstanbul müftüsü olması, annesinin ise askeriye sınıfına mensup olması Ülgener'in düşünce dünyasını zenginleştirmiştir. Bu durum ise Ülgener'in olaylara ve analizlere birçok farklı pencereden bakmasına katkı da bulunmuştur. Daha sonraki yıllarda yurtdışında bulunması ve Anglo-Sakson kültürle tanışması Ülgener'in düşünce dünyasına daha da çok katkı sağlamıştır. Bu zenginlikte şüphesiz ki üniversite reformu ile ülkemize gelen birçok değerli Alman hocanın düşünceleri de etkili olmuştur.

Bu bilgilerin yanında Ülgener, bir yandan Batı ilmini araştırırken bir yandan da baba ocağında hüsn-i hat dersleri almıştır. Ve bu alışkanlığı ömrünün sonuna değin devam etmiştir. Buradaki hocası yine sadece babası olmuştur. Ülgener'in bir de Osmanlı şiiri merakı vardır. Bu şiir merakı da yine O'nun düşünce hayatını belirleyen temel faktörlerden olmuştur. Şiir konusunda Ülgener; kuzeni Nazım Hikmet'le farklı düşünmekteydi. Ülgener şiir konusunda üstad olarak Yahya Kemal'i görürdü. Kendisi şiir yazamazdı. Ama şiir ve hüsn-i hat sanatı zihniyet araştırmalarında araç olarak kullanırdı. Özellikle edebiyat alanındaki araştırmaları, Ülgener'in zihniyet üzerine yaptığı araştırmalarda belki de en çok yararlandığı kaynaklar olmuştur.

Özellikle Ülgener'in çocuk yaşta aldığı Hüsn-i hat dersleri 'tasavvuf ve din' konularında kendisine büyük kolaylık sağlamıştır. Yaşamının ilerleyen yıllarında bu alanda birçok kitap ve makale yayınlayan Ülgener'in baba ocağında aldığı bu derslerin etkisi çok büyüktür. Ülgener büyük oranda babasının ve yakın çevresinin ilim ve manevi dünyasından yararlanmıştır.

Ülgener ilkokul eğitimini bitirdikten sonra, İstanbul Erkek Lisesi'ne başlamıştır. Özellikle bu okulun yabancı dilinin Almanca olması belki de Ülgener'in hayatında kilit role sahip olmuştur. Yaşamının daha sonraki yıllarında birçok Alman hoca ve düşünce insanı ile tanışacak olan Ülgener için bu durum büyük bir şans olmuştur. Ülgener lise yıllarındaki dil öğrenimini evde Arapça ve Farsça çalışarak sürdürmüştür. Böylelikle hem Batı hem de Doğu toplumlarını yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Bu durum Ülgener'e Batı ve Doğu toplumlarına birçok farklı açıdan bakma şansı tanımıştır.

‘Ülgener İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nden 1935 yılında pekiyi derece ile mezun olur. Aynı yıl İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinin İktisat ve İktimaiyat Enstitüsüne asistan olarak girmiştir’ (Özkiraz, 2000: 32).

Böylelikle Ülgener’in akademik hayatı başlamış olur. Bu akademik hayat sadece Türkiye ile sınırlı kalmamış yurtdışında da birçok yerde bulunmasına yardımcı olmuştur. Tüm bu bilgiler ışığında Ülgener farklı kültürler ile tanışmış ve bu da kendisine farklı bakış açıları kazandırmıştır. Ülgener araştırmalarında bunun birçok faydasından yararlanmaya çalışmıştır.

‘Bu esnada 1933 üniversite reformu ile beraber çok sayıda Alman hoca Türkiye’ye gelip dersler vermeye başlamıştır. Bunların arasında F.Neumerk, J.A.Schumpeter ve A.Hansen de vardı. Ülgener J.A.Schumpeter ve A.Hansen ile bizzat çalışma fırsatı da bulmuştur’ (Özkiraz, 2000: 32).

‘Bu dönemde Almanya’da Hitler’in zulmünden kaçan bir grup bilim adamı(sosyal bilimciler) bu fakültede ders vermekteydiler. Ülgener, kürsüsünün ordinaryusu Prof. Neumark’dan başka, Prof. Röpke, Prof. Rustow ve Prof.Kessler ile de uzun zaman beraber çalışmış, adı geçen profesörlerin ders takrirlerini, kitaplarını, konferans ve makalelerini başarı ile Türkçe’ye çevirmiştir (Yörük, 1987: 15).

Ülgener’in çeviri kabiliyetine ulaşabilmesinde daha küçük yaşta Almanca’ya ilgi duyup bu dili öğrenmek istemesi kendisine bu konuda çok büyük katkılar sunmuştur. Üstelik üniversite reformu ile Alman hocalar ile de tanışma fırsatı bulması kendisine bu anlamda büyük bir avantaj sağlamıştır.

‘Bu fakültedeki Alman hocalar Ülgener’in gelecekte yazacağı eserlerine ilham kaynağı olmuşlardır. Onların etkisi Ülgener’in pek çok eserinde hissedilebilmektedir’ (Torun ve Duran, 2010: 65).

Alman baskıcı yönetiminden kaçan ve Türkiye’deki üniversitelerde ders vermeye başlayan Alman hocalar ile tanışma ve derslerine katılma şansı bulan Ülgener bu anlamda çok şanslıdır diyebiliriz. Özellikle bu durum Batı ve Doğu toplumlarını analiz etme konusunda Ülgener’e araştırmalarında büyük avantaj sağlamıştır. Tüm bu bilgilerin yanında Ülgener’in üniversiteye başlamadan önce Almanca’ya ilgi duyması sebebiyle bu dili öğrenmesi ve sonuç olarak üniversite reformu ile Alman hocalar ile

tanışması, ilerde tanışacağı Alman tarihçi okulu, Weber ve Sombart'ın düşünce tarzlarını anlama konusunda kendisine büyük avantaj sağlamıştır.

‘Sabri Ülgener’in gözünde Alman hocalar Ortaçağın bilim peşinde koşan kilise babaları gibiydiler. Bu hocalardan özellikle Kessler, Rüstow, Neumerk ve Röpke gibilerinin yaptıkları sohbetlerde Ülgener, onların bilgiyi paylaşırken herhangi bir şey saklamadıklarını, aktarılan bilginin de eleştirel akılla kapsamını genişlettiğini görmekteydi. Sayar’a göre Ülgener yetiştiği aile ocağında “âlim susarsa âlem mahvolur”u öğrenmişti’ (Sayar, 1998: 45).

Alman hocaların Türkiye’de özgür düşünce ortamını bulması ve aktarılan bilginin eleştirel aklın ilkelerine uygun bir şekilde aktarmaları, Ülgener’in daha sonraki çalışmalarına büyük katkı sağlayacaktır. Bilgi tekelciliğine bir nevi baş kaldırı olan bu tutum Ülgener’in sonraki yıllarda din, tasavvuf ve zihniyet gibi konularda kendisine çalışmalarında birçok katkı sağlamıştır. Özellikle bu konuda Türk aydınına büyük eleştiri getiren Ülgener için, Alman mülteci hocaların bilgiyi saklamadan, olduğu gibi doğrudan aktarmaları Ülgener’in düşüncelerine temel oluşturmuştur.

‘Bu gelen hocalar mülteci idiler. Bunların bir kısmı Yahudi idi bir kısmı ise Hitler ideolojisine başkaldırdıkları için ülkemizde idiler’ (Sayar, 1998: 45).

‘Bu hocalarla haşır neşir olması sonucu Ülgener’in artık zihin dünyası netleşmeye ve bazı şeyler oturmaya başlamıştır. Ülgener fikir açısından ilk isim olarak Werner Sombart ile tanışmıştır. Sombart kapitalist düzende en önemli unsurun zihniyet olduğunu söylüyordu. Ülgener bu anlamda kendini Sombart’ın saf zihniyeti ile yola çıkması hasebiyle şanslı saymaktaydı. Ve tabii arkadan daha da önemlisi Weber gelmekteydi’ (Sayar, 1998: 45).

Ülgener zihniyet çalışmalarında büyük oranda Sombart’ın etkisinde kalmıştır. Bu durumun oluşmasında Alman hocalar ile tanışması etkili olmuştur diyebiliriz. Özellikle Ülgener zihniyet konusundaki araştırmalarında Sombart’ın düşünceleri çok etkili olmuştur. Daha sonraları Dilthey ve Weber’in düşünceleri ile tanışan Ülgener zihniyet kavramını irdilemiş ve geliştirmeye çalışmıştır. Ülgener’in çalışmalarının büyük bir kısmını oluşturan zihniyet konusuna Sombart’ın düşünceleri ile tanışarak başlaması kendisine büyük yarar sağlamıştır. Özellikle kapitalist zihniyetin oluşumu ve gelişimi konusunda Ülgener büyük oranda Sombart’ın etkisinde kalmıştır.

‘Bu arada Ülgener bu çalışmalarını bazen yurt dışında da devam ettirmiştir. Mesela O, Harvard’da bulunmuştur. Bu dönemde orada S.A.Schumpeter ile sohbetler imkânı bulmuştur. Yine A.Hansen de bunların arasındadır’ (Sayar, 1998: 46).

Ülgener’in yurtdışına gitmesi ve oradaki toplumları somut olarak gözlemleyebilmesi Doğu-Batı sentezi bağlamında daha somut veriler elde etmesini sağlamıştır. Bu durum araştırmalarında işini kolaylaştırmıştır. Schumpeter ve Hansen’in özellikle iktisadi alandaki düşünceleri Ülgener için büyük önem arz etmektedir. Özellikle ekonomik alandaki geri kalmışlık Ülgener’in belki de üzerinde en çok çalıştığı konulardan biri olmuştur. Bu bağlamda Hansen ile tanışması ve ondan makro keynesyen ekonomiyi öğrenmesi kendisini heyecanlandırmış ve Türkiye’ye bu ekonomik düşünceyi uyarlama konusunda umutlandırmıştır.

‘Daha sonra Ülgener, Hegel’le tanıştı. O’nun fikirleri ile ilgilenmeye başladı. Hegel’le tanışınca Ülgener, ‘objektif fikir’e ulaşmıştı artık. Hegel düşüncesi, Ülgener’in kafasında artık dinin toplumsal etkisini daha da belirginleştirmeye yaramıştı ama tüm bunlara rağmen Ülgener Hegelci olmadı. Yine bu uğraşlar Ülgener’i Kant’a kadar götürecekti. Kant’ın ruhi gerçeklik yani subjektif bilgi ve objektif gerçeklik olan doğal gerçeklik tanımları ile tanışmıştı Ülgener. Objektif bilginin açıklanabilirliği üzerine kafa yordu Ülgener. Ve bu arada kültürel faktörleri nasıl bilimsel bir objektifleştirme perspektifine yerleştireceği konusundaki sorunlarını da Weber’le tanışması dolayısıyla giderebilmiştir. Dolayısıyla Weberci bir zihniyetten yola çıkarak bize ait bir iktisadi zihniyeti oluşturmak kalıyordu’ (Sayar, 1998: 46).

Bu bilgiler ışığında Ülgener’in izlediği metod, yaptığı araştırmalar ve yöntem bakımından Weber ile benzerlik göstermesi, kendisinin Türk Weber’i olarak anılmasını sağladı. Özellikle din, iktisat ve ekonomik gelişmişlik Ülgener’in başlıca ilgi alanına giren temel konular olmuştur. Ayrıca Hansen ve Schumpeter ile tanışması kendisine iktisadi düşünce konusunda birçok fikir kazandırmıştır. Öyle ki Ülgener’in Keynesyen ekonomi ile tanışması ve bu modeli Türkiye özelinde değerlendirmesinde bu düşünürlerin payı çok büyüktür.

“Ülgener o devirlerdeki hâkim kanıya yani Osmanlı dünya anlayışının ve İslam dininin geriliğin sebebi olduğu yönündeki kanılara eğildi ve bunun araştırmasını yapmaya başladı. Yani Batı dünyasının Protestan ahlakı varsa bizim neyimiz vardı ve sorun neredeydi” (Özkiraz, 2000: 32)?

Bu düşünce Ülgener'in araştırmalarının temelini oluşturmuş ve bu konularda araştırmalar yapmıştır. Din ve zihniyet konusundaki araştırmalarında özellikle Protestanlık-Melamilik benzerliği üzerinden ilerleyen Ülgener, sorunların temeline inmiş ve çözümleme yoluna gitmiştir. Bu bağlamda ekonomi-din ilişkisi Ülgener'in çalışmalarının temelini oluşturmuştur.

“Ülgener 1936 yılında evliliğe adım attı her ne kadar bu birliktelik bir buçuk yıl sürse de. (Daha sonra kendi kürsüsünde asistan olan Sevim Hanım (Aytaç) ile hayatını birleştirmiştir). Sonra İstanbul Üniversitesi İktisat fakültesine asistan olarak kabul edilir. 1941 yılında doçent olur. Derken ilk kitabı olan İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri'ni yayınladı. Bu arada Ülgener 1960 askeri darbesine şahitlik etmiş lakin hiç tasvip etmemiştir. Bu dönemde ülke düşünce hayatı da sosyalizm taraftarı seslerin yükseldiği bir ortama sahne olmaktaydı. Ama Ülgener, akademide bu akıma karşı duran ender kişilerden biri olmuştur. O dönemde önde gelen sol görüşlü hocalardan İdris Küçükömer ve Sencer Divitçioğlu'nu sayabiliriz. Ülgener bu arada 1981 yılında Zihniyet ve Din, Aydınlar ve İzmler adlı eserini de 1983 yılında yayınlamıştır. Bu arada Ülgener Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi'nde makro iktisat dersleri vermiştir. Yine Milli Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme adlı ders kitabı da Üniversite yayınları arsında yayınlandı. Bu kitap aslında politik siyasal düşüncelerden uzak bir ders kitabı ve iktisat kitabı idi” (Özkiraz, 2000: 33).

“1965 Ağustos ve Eylül aylarında Almanya'da çalışan Türk işçilerinin iktisadi ve sosyal durumlarını araştırması için Profesör Dr. Haydar Turgaç ile birlikte bir aylığına yurtdışına çıktı. 1970'li yıllarla birlikte bazı can ve gönül dostlarının vefatı ile Ülgener kendi yalnızlığını derinden duymaya başladı. 1974 yılında eşi hastalandı. Ve uzun bir tedavi sürecinin sonunda sağlığına kavuştu. Eşinin rahatsızlığını takiben kendisi bir kalp krizi geçirdi. 1976 yılında yapılan operasyonla kalbine pıl takılan Ülgener 1981 yılında emekli oldu. Erenköy'deki evinde tam bir itikâfa çekildi. Emekliliği döneminde ilmi çalışmalarına ara vermeden devam eden Ülgener, vaktinin büyük bir kısmını evde geçiriyor, nadirde olsa şehre iniyor, sevenleri ise Erenköy'e geliyordu” (Sayar, 2008: 127).

“1983 Haziran ortalarında bir gün talebesi A.G.Sayar, hocası Ülgener'i Erenköy'deki evine ziyarete gider. Bu ziyarette A.G.Sayar hocasının sıhhatini iyi görür. Ülgener sohbetin koyulaşması ile birlikte öğrencisine, 1983'ün Marx'ın ölümünün, J.A.

Schumpeter ile J.M. Keynes'in de doğumlarının 100. yılı olduğunu, bu sebeple iktisadi düşünce tarihinin bu üç devri üzerine kafasında bir yazının şimdilik taslağıyla meşgul olduğunu söyler. “ Yıl 1983. Şimdi şöyle bir başlık altında bir yazı düşünmekteyim. Getirdikleri ve götürdükleri ile bir asır öncesi. Getirdikleri Keynes ve Schumpeter. Götürdüğü ise Marx” dedikten sonra bu yazının taslağı üzerinde bilgi vermiştir. Ancak böyle bir yazıyı hazırlamak için Ülgener'in ömrü yetmemiş ve 30 Haziran'ı 1 Temmuz'a bağlayan gece uykudayken vefat etmiştir. Üç-beş kitap-makale ile iktisat bilgisinin harabeye çevirdiği yorgun bir kalp bırakarak dostlarının ve sevenlerinin arasından ayrıldı. Akademik çalışmalara olan ilgisi de ancak vefatıyla noktalanmış oldu” (Özkiraz, 2000: 43).

Kısacası, “Ülgener 1910 kuşağının Türk düşünce dünyasında yarattığı kırılma noktalarından biridir. Cumhuriyet'i 1880 kuşağı ilan etti; 1900 kuşağı kurdu. Ve 1910 kuşağı eleştirdi. Cumhuriyet'in kurucuları arasında yer alan Ziya Gökalp, Osman Nuri Ergin, Yahya Kemal Beyatlı, Fuat Köprülü, Abdülbaki Gölpınarlı, Peyami Safa, Hilmi Ziya Ülken, Ahmet Hamdi Tanpınar gibi isimler 1910 kuşağının doğduğu düşünce dünyasını biçimlendi. Bunlardan Ömer Celal Sarc, Ülgener'in Hukuk Fakültesi'nden hocalığını yapmış; Ömer Lütfi Barkan ve Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu gibi isimler bilfiil Ülgener ile birlikte çalışmışlardır. 1940'larda düşünce dünyamıza giren 1910 kuşağı ise Cumhuriyet yönetiminin fikri taşıyıcılığını yapmış hocalarından farklıdır. 1900 kuşağının belli bir hedef doğrultusunda bütünleşen fikirleri, 1940'lı yıllarda kırılmalar yaşamaya başlamıştır. 1910 kuşağının sosyal bilimler alanında Niyazi Berkes, Mümtaz Turhan, Nurettin Topçu, Behice Boran ve Kemal Tahir gibi önemli temsilcileri vardır. Sabri Ülgener'in de içinde bulunduğu kuşak, zaman içinde düşünsel farklılıklarını ve siyasi taraflarını hocalarının tersine netleştireceklerdir” (Yazıcıoğlu, 2008: 2).

2.2. Ülgener'in Eserlerine Genel Bir Bakış

Ülgener Türkiye'de yaptığı iktisadi ve zihniyete dair çalışmaları ile adından sıkça söz ettirmiş bir düşünürdür. Keynesçi iktisat düşüncesinin ve makro ekonomi öğreniminin Türkiye'de sistematik hale getirilmesinin öncülerinden olan Ülgener, Max Weber'in, Batı Avrupa'da Protestan Ahlakı'nın Kapitalizm'in Ruhu ile örtüştüğü

görüşünden yola çıkarak din, zihniyet, ahlak ve ekonomi ilişkisini Müslüman dünyası açısından ele alan ve bu konuda birçok eser bırakmış olan değerli bir şahsiyettir.

Ülgener'in ilk bilimsel makalesi, '*İktisat Hayatta Zihniyet'in Rolü ve Tezahürleri*' adlı makalesidir. Ülgener, ilk yazılarından bütün entelektüel ilgisini bu iki temel alanda ve onların birbiriyle olan ilişkileri üzerinde yoğunlaştırmıştır. Ardında bıraktığı yedi kitaptan biri olan *Milli Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme* adlı eseri, iktisatçı akademisyen kimliğine uygun bir ders kitabı niteliğindedir. Ülgener'in düşünce dünyamıza asıl katkısını yansıtan diğer eserleri ise şunlardır: *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*(1981), *Zihniyet ve Din*(1981), *Zihniyet, aydınlar ve İzm'leri*, *Darlık Buhranları ve İslam iktisat Siyaseti*(1984).

Ülgener'in eserlerinden *Milli Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme* adlı çalışması, ders kitabı niteliğine sahip bir kitaptır. Keynesgil sistemi iktisadi çalışmalarında anahtar bir model olarak ele aldığı bu kitabında Ülgener, Keynes-Hansen modelinin, gelişmişliğin ve azgelişmişliğin insan ve tarih birikimiyle tutarlılığını incelemiştir. Keynes mantığına göre iç iskeletini inşa ettiği bu eseri, aslında onun 1946-1948 yılları arasında Amerika'da Harvard Üniversitesi'nde derslerine katıldığı Prof. A. Hansen'e ve onun Keynes'in Genel Teorisi'nin başarılı bir vulgarizasyonu olan *A Guide to Keynes* 'e çok şey borçludur.

"İşsizlik sorununun çözümünde politikacının dikkatini, ekonominin reel preformansının belirleyiciliği üzerine çeken Keynesgil eksik-denge anlayışı ülkemizde ilk defa, sistemli ve sağlıklı bir tahlille, Profesör Ülgener tarafından dile getirilmiştir" (Sayar, 1987: 28).

"1951 yılında İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nde 'Profesörlük Tezi' olan *Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadi Muvazenesizlik Meselesi* adlı eser, adından da anlaşılacağı üzere, tarih sahnesinde yer alan darlık buhranları örnekleri, bunların sebepleri ve özelde yine Osmanlı ayağı üzerinde durmaktadır. Bu eserinde Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine değin yaşanmış olan çarpıcı darlık dönemleri anlatılmaktadır" (Deniz, 2009: 5).

"Eser üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım, iktisadi dengesizliğe değişik haller ve şartlar altında verilen isim ve tarifler ile bu konuda ortaya atılmış fikirlere tahsis eder. İkinci bölümde, vakalar ve örneklere yer verilmiştir. Üçüncü kısımda ise,

iktisadi dengesizliğin dünü ile bugünü arasındaki kıyaslamalar yer almakta ve sonuçlar ortaya koyulmaktadır. Kaynakları itibariyle incelendiğinde ise, bu eserin, Werner Sombart, J.Schumpeter, A.Spiethoff, G.Shmoller, Max Weber, A.Salz, Max Wirth, F.Schaffle, G.V.Below gibi çok tanınmış simaların eserlerinin yanı sıra Pirizade,Ahmet Refik, Ahmet Rasim, Fuat Köprülü'nün çok değerli telifleri ile Asım Tarihi, Selaniki Tarihi,Naima Tarihi, Cevdet Tarihi, Solakzade Tarihi, Silahtar Tarihi, Raşit Tarihi, Şanizade Tarihi gibi tarihi müstesna hazineler ile Osman Nuri Bey'in ünlü *Mecelle-i Umur-u Belediye'si* gibi bilhassa Osmanlı Tarihi ile ilgili belli başlı hemen bütün eserlerden meydana geldiği görülmektedir" (Tuna, 1987: 8).

Bu bilgiler ışığında Ülgener'in gerek Batı gerekse de Doğu'yu iyi bildiğini, bunun yanında tarih, felsefe, iktisat gibi konularda yetkin olduğunu kanısına varılabilir. Zihniyet meselelerinde Batı düşünürlerinden büyük oranda etkilenen Ülgener, tarihsel dokumuzu derinlemesine araştırdığı *Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadi Muvazenesizlik Meselesi* eseri ile iktisadi yapımızı birçok tarihi kaynaktan yararlanarak anlatmıştır.

"Ülgener düşüncesinin damıtıldığı *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*(*İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*) kitabı, geri kalmışlığın nedenleri ve geri kalmışlıktan kurtuluş yolları üzerine odaklanmıştır. Ülgener'e göre geri kalmışlık 'Yakın Şark' medeniyetinin özüne ilişkin bir sorundur ve feodalizmden kapitalizme geçmek için gerekli olan zihniyet değişiminin yaşanmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Kapitalizme ilk güdüyü verecek insan, Türkiye'de kapitalizme geçişi sağlayacak zihniyetin taşıyıcılığını yapamamış ve dolayısıyla Ortaçağ zihniyetine geri dönüş yaşanmıştır. Esnaflaşma ve içe kapanma olarak gördüğü Ortaçağ zihniyeti de Osmanlı ekonomik ve toplumsal düzeninde bir inhitata, yani çözülüşe neden olmuştur" (Yazıcıoğlu, 2008: 4).

"Dinin iktisadi ve ahlaki hayat üzerindeki etkisini açıkladığı *Zihniyet ve Din: İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri Ahlakı* adlı eser Max Weber'in din sosyolojisi ve Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu üzerindeki çalışmalarının uzantısı ve tamamlayıcısı sayılabilir. Ülgener İslam dini ve tasavvuf bahsine ağırlık verdiği bu eserinde, konuyu, Weber'de eksik bırakılmış tarafa, İslam Dünyasına aktarmayı hedef almıştır"(Tuna,1987,10).

Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler* adlı eserinde ise, Ortaçağ iktisadi zihniyetinden hareketle Osmanlı İktisadi yapısını incelemiş, Batılı ve Türk aydınları son derece mantıklı ve tutarlı bir şekilde karşılaştırarak Türk aydınlarını eksikliklerini sıralamış ve ülke aydınlarına adeta bir iç hesaplaşmaya davet etmiştir. Ülgener'in bu eseri üç bölümden oluşmaktadır. 'Zihniyet Araştırmaları' başlıklı ilk bölümde, zihniyet konusundaki denemelere yer verirken, 'Aydınlar' başlıklı ikinci bölüm ise 'Aydınlar Sosyolojisi ve Çağımız Aydını' ve 'Marksizim ve Aydınlar(Bilim, İdeoloji ve Marksizim)' başlıklı iki denemeden oluşmaktadır. 'Sloganlar ve İzm'ler' başlığı taşıyan üçüncü bölüm de, 'Slogan Çağı ve İzm'ler Savaşı' ile 'İzm'ler Sistemler(Bir İzm'in Dünü ve Bugünü)' olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır.

Son olarak, Ahmed Güner Sayar tarafından Ülgener'in makalelerinin derlendiği *Makaleler* adlı eser bulunmaktadır. Ülgener'in makalelerinin iktisadi düşünce tarihi yazıları, İktisat teorisine dair yazıları, İktisat Politikası yazıları, İktisadi Sistemler, İktisat Zihniyetine dair yazılar, Konferans ve Söyleşiler, Kitap Tahlil yazıları, Nekroloji Yazıları şeklinde sınıflandırdığı bu eser 93 adet makale yer almaktadır.

2.3. Ülgener'in Metodolojisi

Ülgener'in metodolojisine başlamadan önce Ülgener-Weber ilişkisini anlamanın daha önemli olacağı düşüncesinden hareketle önce bu konuya değinmenin daha iyi sonuçlar vereceği kanaatindeyiz.

2.3.1. Ülgener-Weber İlişkisi

Tüm bilim insanları muhakkak kendinden önceki bilim insanlarından etkilenmiş; aynı zamanda da kendinden sonraki düşünürleri de etkilemişlerdir. Bu etkilenme kimi zaman destekleme kimi zamanda eleştiri şeklini alabilmektedir. Çünkü bu belki de bilimsel olarak kaçınılmazdır. İşte bundan dolayı Ülgener de bir bilim ve ilim adamı olması sebebiyle etkilenmiş ve etkilemiştir. Bu noktada akla gelen ilk kişi Max Weber'dir. Her ne kadar etkilenme veya karşı tez ileri sürme hususu araştırmacılar ve

akademik çevrelerde tartışılmalı olsa da. Ülgener bu bilim adamını bazen referans almıştır, bazen de yermiştir.

Sabri Ülgener denince akla ilk gelen düşünür Max Weber'dir. Neden bu böyledir? Çünkü Sabri Ülgener ile Max Weber'in olaylara bakış açısı benzerlik arz etmektedir. Ama buna rağmen aralarında -doğaldır ki- farklılıklar da mevcuttur. Weber bilim ile siyaset ve bilim ile ahlak arasında ayırım yapmaktadır.

“Bilim adamı olarak bizlerin yeri; sosyoloji, tarih, ekonomi, devlet öğretisi ve bunların ne ifade ettiğini, bunların niteliklerini(mahiyetlerini) araştırmayı görev edinmiş bir kültür felsefesini de içine alan disiplinler çerçevesindedir. Altını çizerek söylemek gerekirse politikanın burada işi yoktur” (Özlem, 1990: 64).

Ülgener'in metodu ele alındığında büyük oranda Weber ile paralellik içinde olduğu anlaşılabılır. Bu durum kendisine Türk Weber'i lakabını da beraberinde getirmiştir. Lakin tam anlamıyla Weber ile aynı düşünce yapısına mı bağlıydı Ülgener? Dikkat edilmesi gereken hususlardan biri de bu konu olmuştur.

Weber çalışmalarında, özellikle Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu adlı eserinde birbiri ile ilişkili üç amaca vurgu yapmaya çalışmıştır. Bu amaçlar Weber'in çalışmalarında kilit bir yere sahiptir. Bu amaçları şöyle sıralayabiliriz:

“İlk olarak yaşadığı dönemde yaygın olan Marksist ekonomik determinist ve indirgemeci analiz biçimlerini çürütmeye çalışır. İkinci olarak, kapitalist kültürün Batı'da nasıl ortaya çıktığını ve bu sürecin kapitalist ekonominin gelişmesi için önemini açıklamak ister. Üçüncü olarak, Weber kültürel değerlerin toplumsal eylemi, temelde insanların ilgilerini belirli doğrultularda yönlendirerek sınırladığını göstermek ister” (Turner vd., 2010: 243).

Weber'in izlediği bu yola paralel olarak Ülgener'de Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu adlı eserinde kullandığı yola benzer bir yol izlemiştir. Bilindiği gibi Weber, Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu adlı eserinde ideal tip olarak belirlediği Calvinist mezhebine paralel olarak Ülgener de çalışmalarında Melamiliği ön plana çıkarmaya çalışmakta ve İslam dininin kapitalist yaşam tarzına uygun olduğunu savunmaya çalışmaktadır. İki yazar da bunu yaparken dini çözümlemeler üzerinden bu tezlerini sürdürmektedirler. Ayrıca Weber'in 'nedensellik' teorisi ile olayların nedenlerini tek bir faktör yerine, birden çok faktörle anlatmaya çalışmasını Ülgener'in

çalışmalarında da görmekteyiz. Bu yönüyle Weber ile yakınlaşan Ülgener kimi bölümlerde ise Weber'i yine Weber'in metodolojisi üzerinden eleştirmiştir.

Bu bilgilerin yanında belki de Ülgener ile Weber'in en çok ters düştükleri konuların başında siyaset gelmekteydi. Weber her ne kadar bilim ve politikanın birbirinden ayrılmasından yana bir tavır takınsa da yaşadığı dönemin siyasi olaylarına kayıtsız kalmamış ve Alman politikasında söz sahibi olmuştur. Ülgener' e baktığımızda ise hiçbir zaman siyasete ve politikaya karışmayı düşünmemiş ve uzak durmaya çalışmıştır. Sayar'ın Ülgener için söylediği: “objektif bilgi verilerine ihanet etmek (müdahane-i aliman), bu yolla genç ruhları tütsülemek ve topluma yön vermek gibi bir misyona hiçbir vakit bulaşmadı” (Sayar, 1998: 161), sözü bu durumu en güzel şekilde yorumlamaktadır.

“Ülgener ve Weber'in yaklaşımlarında önemli paralelliklerin olduğu görülmektedir. Ülgener Osmanlı toplum yapısını analiz ederken büyük oranda Weber'in yöntemlerinden faydalanır. Fakat Weber'in görüşlerini tamamen benimsemekten uzak durur ve Weber'e karşı eleştirel bir yaklaşım ortaya koyar. Weber'in analizlerindeki Doğu-Batı karşıtlığı şeklindeki yorumlarını taraflı bulur. Özellikle İslam dini ile ilgili yorumlarında tarafsız bir tutum içinde olmadığı ve yanlış yorumlar yaptığını belirterek Weber'i eleştirir. Ülgener'in eleştirisi, İslam konusunda Weber'e yöneltilen ilk eleştiriler arasında yer almaktadır ve benzer yaklaşıma sahip olan Rodinson ve Bryan Turner'ın Weber'e yönelik eleştirileri ile paralellik göstermektedir. Weber'in Doğu'ya ve İslam'a yönelik tezlerinin doğruluğunu tarihsel örnekler üzerinden tartışan ilk çalışmalardan biri olması Ülgener'in değerlendirmelerini orjinal kılmaktadır” (Doğan, 2015: 204).

Weber'in, Avrupa'da Protestan Ahlakı ve kapitalist zihniyetin ortaya çıkışı arasında kurduğu nedensellik ilişkisi, Ülgener'in Osmanlı-Türk toplumundaki 'iktisadi geriliğin' nedenlerini veya kapitalistleşememenin önünde ne tür engeller olduğunu belirleme çalışmalarına temel teşkil etmiştir. Ülgener toplum yapımızı bu düşünceden yola çıkarak 'din-zihniyet' kavramları üzerinden açıklamaya ve analiz etmeye çalışmaktadır.

“Weber'in amacı, dini telkin ve motiflerin bireylerin davranışlarını nasıl etkilediği ve yönlendirdiği, diğer taraftan da dinin diğer faktörlerden nasıl etkilendiğinin araştırılmasıdır” (Bodur, 1991, 95).

Ülgener ile Weber'in üzerinde uzlaştıkları önemli konulardan biri de dindir. Gerek Ülgener'e gerekse de Weber'e göre din ve toplumsal kurumlar birbirlerini etkilemekle beraber, dinin Marx'ın alt yapı tarafından belirlenen bir kurum olmadığı konusunda Marx'tan farklı düşünmektedirler.

Weber ile Ülgener'in üzerinde uzlaştıkları bir diğer önemli konu ise insan-insan ilişkisidir. Özellikle Weber'in 'toplumsal eylem' teorisi üzerinden yürüttüğü çalışmaları bu konuya temel teşkil etmektedir. Ülgener'de buna paralel olarak buna benzer bir yol izlemiştir.

Sonuç olarak gerek Ülgener'in gerekse de Weber'in çalışmalarından yöntem olarak birden çok metodun etkili olduğunu görmekteyiz. Bu durumun oluşmasında her iki düşünürün de nedensellik ilişkisi bağlamında çalışmalarını yapması ve buna dayandırmasının etkili olduğunu söyleyebiliriz.

2.3.2. Ülgener'in Metodolojisi

Şüphesiz ki her bilim insanı kendinden önceki ya da aynı dönemde yaşadığı düşünürlerden etkilenmiş, kendi çağdaşları ya da sonraki nesilleri de etkilemiştir. Ülgener de bu düşünürlerden sadece bir tanesidir.

Eskilerin deyimiyle; 'usul olmadan vusul olmaz' yani 'yol olmadan hedefe varılmaz'. Ülgener'in metodolojisini anlamak, Ülgener'i ve düşünce dağarcığımıza katkısını anlamak bakımından oldukça kritik bir önem taşımaktadır. Ülgener çalışmalarında tarih, felsefe, iktisat, sosyoloji ve bunların yanında birçok farklı ilimden yararlanmıştır.

"Bu açıdan Ülgener iktisattan sosyolojiye, sosyolojiden tarihe ve hatta ilahiyata kadar uzun çeşitli disiplinlerin verilerini zihniyet araştırmalarında kullanabilen, bütün bu olanları birbiriyle ilişkilendirebilen iktisatçılığı, tarihçiliği ve Türk sosyal bilimleri geleneğinde örneğine az rastlanan bir bilim adamıdır" (Uğur, 1983: 127).

Şüphesiz ki Ülgener'in bu çok yönlülüğünün Türk düşünce tarihine de katkısı çok büyük olmuştur. Kendisi gerek yaşadığı dönemin gerekse önceki dönemin en iyi tahlilcilerinden biridir. Bunda çok yönlülüğünün etkisi göz ardı edilemez. Üstelik

bunları belirli bir ahenk ve uyum içinde kullanabilmesi konulara hâkim olduğunun açık bir göstergesi olarak görülebilir.

Ülgener metodolojisini büyük oranda Alman felsefe ve sosyoloji geleneğinden birçok kişi ile etkileşime geçerek oluşturmuştur. Bu durumun oluşmasında hem küçük yaşta Almanca öğrenmesi hem de üniversite reformu ile birçok Alman hoca ile tanışma fırsatı bulmasının payı çok büyüktür.

“Ülgener, ilgilendiği konular kadar o konuların gerektirdiği yöntem itibariyle de dönemin sosyal bilimcileri arasında özel bir yere sahip olmuştur. Dönemin Türkiye’inde hâkimiyetini devam ettiren Gökalp-Durkheim çizgisinin pozitivizmine karşı, Ülgener Alman Tarih Okulu’nun Weber ve Sombart ile beraber ele aldığı, *idrak etmek (arka planı görebilmek)* metodunu kullanmıştır” (Yılmaz, 2003: 492).

Durkheim’in düşünce tarzı ve yönteminin Türkiye’deki sosyolojinin temellerini atma konusundaki payı şüphesiz ki çok büyüktür. Özellikle Gökalp, Durkheimci düşünce sisteminin Avrupa’da üstlendiği işleve benzer bir misyonu Türkiye’de kendisi üstlenmiştir. Weber düşüncesinin ise Durkheim’a oranla Türkiye’ye daha geç ulaştığını söylemek yanlış olmaz. Weberci düşünce geleneğini Türkiye’de kapsamlı olarak ilk kez ele alan ve kullanan kişi ise şüphesiz Ülgener’dir. Burdan hareketle Durkheim-Gökalp açıklayıcı çizgisine karşı Weber-Ülgener anlamacı/yorumlamacı yaklaşımı ortaya çıkmıştır. Ülgener Durkheim’in ‘açıklayıcı’ metoduna karşın Weber’in ‘anlamacı’ metodunu kullanması hasebiyle kendisinin daha şanslı olduğunu düşünmektedir. Çünkü özellikle zihniyet konularında bu metodun kendisine birçok olumlu sonuç verdiğini düşünmektedir. Çünkü ‘anlamacı’ metod insanın iç dünyasına ve manevi tarafına önem veren bir anlayışa sahiptir. Buradan yola çıkarak Durkheimci anlayışın tek yönlü anlayışına karşı Ülgener, Weber’in ‘anlamacı’ yöntemiyle çift yönlü bir anlayışı tercih etmiştir.

Zihniyet ve din konularında Sombart ve Weber’in etkisinde kalan Ülgener, insanın merkeze alındığı ve insanın anlamaya çalışıldığı yöntemiyle dönemin birçok bilim insanından farklı düşünmekteydi. Özellikle Ülgener, Sombart’ın zihniyete dair düşüncelerinden oldukça etkilenmiştir. Ve belki de bu durum Ülgener’in araştırmalarının temelini oluşturan konuların en başında gelmektedir. Ülgener iktisadi yapıyı sadece rakamlardan ibaret bir şey olarak görmemekte, aynı zamanda bu iktisadi yapının ardındaki ‘insan’ gerçeğini de işin içine katarak çalışmalarını sürdürmüştür.

“Bu bağlamda, zihniyetin önemli bileşenlerinden biri olarak nitelendirdiği din ile iktisadi faaliyet arasındaki ilişkiyi anlamacı yöntem ile kurmaya çalışan Ülgener, Türk modernleşmesinin ana hattını oluşturan Gökalp-Durkheim çizgisi karşısında Ülgener-Weber çizgisini yaratmıştır” (Sayar, 1998: 253).

Sombart’ın ‘saf zihniyeti’ ve Weber’in anlamacı-yorumlamacı metodu Ülgener’in çalışmalarının ana hattını oluşturmaktadır. Ülgener Türk toplumunu ve geri kalmışlığı tahlil ederken sık sık zihniyet konusu üzerinden çalışmalarını yürütmüştür. Ülgener bu açıdan Sombart ile yola çıkmayı kendisi için bir şans olarak görmüştür.

Ülgener, insanı anlamayı onu açıklamaktan daha gerçekçi bulduğu için *insan-insan* ilişkilerini ön plana almış ve iktisadi analizde ihmal edilmiş olan insanı analizine dahil etmeye çalışmıştır. Bu yönüyle özgün bir yazar niteliğinin tüm unsurlarını kendisinde barındırmaktadır.

“Weber ve Sombart’ın kapitalist gelişim dinamiklerine yönelik çözümlemelerinden hareket eden Ülgener, aynı gelişmenin Osmanlı-İslam dünyasına neden vuku bulmadığı sorusu üzerine odaklanır” (Koçdemir, 1998, 110).

Eserlerinde Weber’in geliştirdiği çalışma çerçevesini ve yöntemini özümseyerek kullanan Ülgener, böylelikle Weber’in modern kapitalizmin oluşumuna dair yaptığı sosyolojik analizlere benzer bir analizi, kapitalizmin niçin gelişemediğini açıklayabilmek için bu yöntemi Osmanlı toplum yapısına uygular.

Ülgener çalışmalarında, maddi/ekonomik faktörlerin zihniyeti ve kurumları belirleyiciliği konusundaki Marksist anlayıştan da faydalanmıştır. Fakat bu kuramın aksine alt yapı-üst yapı ikilemlerinden hangisinin belirleyici olduğu konusunda kesin bir tavır almamış ve sadece birine öncelik vermemiştir. Tümelden tikele, soyuttan somuta yönelen bir metod anlayışının benimsemekle birlikte bazen de somut verilerden yola çıkarak genellemelere başvurmuştur.

“Weber, Avrupa’da kapitalist ahlakı ortaya çıkaran unsurları aramış ve netice itibariyle diğer faktörlerin de rolünü kabul etmekle birlikte en önemli etken olan ‘Protestan Ahlakını’ vurgulamıştır. Ülgener de Osmanlı Devlet ve toplum düzeninde kapitalizm ortaya çıkmadığı için bunu engelleyen modelleri arar” (Kılıçbay, 2006: 94).

Özellikle bu düşünce sistemi Ülgener'in çalışmalarının ağırlık noktasını oluşturmaktadır. Ülgener bu konuyu '*zihniyet ve din*' eksenli olarak ele almış ve derinlemesine çalışmalar yapmıştır. Ülgener, Weber'in 'Protestan Ahlakı' ideal tipine karşı 'Melamilik'i ön plana çıkarmaya çalışmış ve sermaye birikimi ile çalışma ahlaklarını örnek olarak göstermiştir.

“Ülgener'in zihniyet araştırmalarındaki temel amacı geçmişi inceleyerek, bir eserden ve bir şahıstan diğerine geçmek suretiyle doğrudan doğruya tipler arasında karşılaştırmalar yapmak ve bu sayede Osmanlı-Türk insanının ekonomik tipolojisini çizmektir” (Acar-Bilir, 2016, 118).

Ülgener, zihniyet meselesiyle ilgili çalışmalarında yöntemi, faydalandığı kaynaklar ve kullandığı kavramlar dikkat çekmektedir. Ülgener, anlayıcı yöntemden hareket etmiş arşiv kaynakları yerine dönemin ahlak yapısı, nasihat ve edebiyat(özellikle şiir) gibi edebi türlerden yararlanmıştır. Kavramlar açısından bazen Batı literatüründeki rasyonalite ve ortaçağ gibi kavramlardan yoğun şekilde istifade etmiş, bazen de bizzat kendisinin özel olarak kazandırdığı iktisat ahlakı-iktisat zihniyeti kavramlarının yanı sıra tasavvuf gibi kavramları da kullanmıştır.

Lakin Ülgener'in metodolojisini sadece Sombart ve Weber üzerinden ele almak yanlış olacaktır. Ülgener sürekli araştırma ve yeni düşünce tarzları geliştirerek ufkunu genişletmeyi temel edinmiştir. “Arayışları onu Dilthey'le ve Alman tarihçi okuluyla bağlantı kurmaya yöneltmiştir” (Çağman, 2016: 96).

Ülgener'in sosyal bilim anlayışının Dilthey ve Alman tarihçi okulu ile kesişmesi tesadüfi olmasa gerek. Çünkü üniversite reformu ile beraber üniversitede birçok Alman hoca ile tanışma fırsatı bulan Ülgener'in küçük yaşta Almanca öğrenmesi de işini bu konuda bir hayli kolaylaştırmıştır. Üniversite Reformu ile Batı düşüncesine aşina olan Ülgener gerek Batı'nın gerekse de Doğu'nun farklı dinamikleri ile tanışması kendisine çok yönlü bir kişilik katmakla beraber, olgulara farklı açılardan bakma şansı da tanımıştır. Ayrıca bir iktisat tarihçisi olarak Ülgener, çalışmalarında kullandığını şiir, ahlak kitapları, fütüvvetnameler, siyasetnameler gibi eserlerin insanın iç dünyasını yansıtırma konusunda kendisine çok büyük şeyler kazandırmıştır.

“Dilthey'e göre; doğa bilimlerinin bakışıyla insan gerçekte olduğundan farklı ele alınmış ve eksik değerlendirilmiştir. Dilthey, insanı diğer özelliklerinden yalıtarak

sadece akıl sahibi bir varlık olarak gören anlayışı eleştirir. İnsan da insanın içinde bulunduğu yaşam da tek bir nedenle açıklanamayacak kadar karmaşıktır. Bu çok önemli karmaşık yapı ancak bütünü, bütünlüğünün gözünden kaçırılmayacağı bir bakışla ve insanın tarihsel bir varlık olduğu gerçeği merkeze alınarak anlaşılabilir” (Çağman, 2016: 96).

Ülgener’in bu konuda Dilthey’in etkisinde kalmasına paralel olarak, Ülgener’in yöntemi ve tüm sosyal bilimleri seferber ederek insanı bir bütün olarak ele alma ve anlama çabası daha net anlaşılmaktadır. Yani insanın zihinsel süreçlerini de işin içine katmaya çalışan bir teori. Ayrıca burada Annales Okulu’nun Ülgener üzerindeki olgulara ‘bütünlükçü’ yaklaşımını da görebilmek mümkündür.

Ülgener doğa bilimlerinin karşısına sosyal bilimlerini ya da insan bilimlerini değil, manevi ilimleri(Geisteswissenschaften) koymaktadır. Doğal olarak bu Ülgener’in ‘anlayıcı metod’a yakın olduğunu göstermektedir.

Bunların yanında Ülgener çalışmalarında, Dilthey’in metodunun yetersizliklerini Weber’in ‘*ideal tipi*’ ile aşmaya gayret etmiştir.

2.4. Ülgener’de Temel Kavramlar

Çalışmamızın bu bölümünde konunun daha iyi anlaşılabilir kılınması adına Ülgener’in üzerinde durduğu kavramlara değinmeye çalışacağız. Ülgener’in ele aldığı zihniyet konusu birçok kavramı içinde barındırmaktadır. Bu kavramlardan ‘rasyonalizm ve ortaçağlaşma’ Ülgener’in büyük oranda Alman tarihçi okulundan etkilenip kullandığı kavramlar arasında yer almaktadır. ‘Tasavvuf, Esnaflaşma, İktisat ahlakı ve İktisat zihniyeti’ ise Ülgener’in iktisadi araştırmalarında model olarak faydalandığı diğer kavramlardır.

2.4.1.Tasavvuf

Tasavvufun tarih içindeki seyri ve etki alanı Ülgener’in Osmanlı zihniyet dünyası ile ilgili tezlerinde çok önemli bir yer tutar. Bu bağlamda Ülgener’in iktisadi

‘geri kalmışlık ve zihniyet’ üzerine öne sürdüğü tezlerinde ‘tasavvuf’ belki de en önemli kavramlardan sadece bir tanesidir.

Ülgener tasavvufu şöyle tasvir etmektedir:

“İlk ve öz İslam’dan geniş bir kavisle İslam mistisizmine sapan yol kavşağındayız. Bir bakıma içe ve derine kapanışın uzun ve zahmetli yolu demek de mümkün. Hareketin başını çeken güçlü akım ise *tasavvuf*” (Ülgener, 1983: 73). Ülgener bu sözleriyle yüzyıllardır süregelen ve Türk toplum yapısı üzerinde büyük bir etkiye sahip olan tasavvufun etkisine vurgu yapmaya çalışmıştır. Toplumsal normlar, gündelik yaşam, ekonomik yapı, örf-adetler vs. toplum ile alakalı her konuda başı çeken ama aynı zamanda İslam’ın ilk ve öz halinden farklılaşan güçlü bir akım: Tasavvuf!

Ülgener iktisadi alandaki geri kalmanın sebeplerini zihniyette aramaktadır. Ülgener, Osmanlı devlet ve toplumundaki egemen zihniyetin ve buna göre şekillenen kurumların kapitalizmin ortaya çıkışı önündeki en büyük engel olduğunu düşünmekteydi. Ona göre bu zihniyeti oluşturan ve devam ettiren ana unsur ise mensuplarını dünyayla ilişki kurmaktan uzaklaştıran ve Bâtını yönleri ağır basan tasavvufi akımlardır. Ülgener bu bağlamda Bâtını tarikatını eleştirirken, Weber’in Protestanlarına paralel olarak Melamiği ön plana çıkarmaya çalışmıştır. Bu yöntemiyle Weber’e yakınlaşmaktadır.

Ülgener şöyle devam eder:

“Popüler kültür vasıtasıyla Anadolu insanının oluşumunda belirleyici etken olan tasavvuf, İslam’ın ilk ve öz halinden farklılaşan ‘içe ve derine kapanışın uzun ve zahmetli yolunun adıdır. Bu yolun hem öncüsü olan ve hem de uzun yıllar devam ettiren tasavvuf, İslam’ın yayıldığı bölge inançları ile İslami öğelerin karıştığı genel akımı ifade etmektedir. Böylece tasavvuf, Osmanlı öncesi dönemden başlayarak tüm Osmanlı tarihi boyunca kitlelerin hem dini anlayışını hem de gündelik yaşantılarını etkilemiştir” (Ülgener, 2006: 97).

İslam’ın özünden farklı olma sebebiyle, tasavvufun İslam’ı tam olarak ifade etmediğini ve olumsuz etkide bulunduğu sonucuna varılabilir. Buradan yola çıkarak bu durumun Ülgener için Weber’in tezlerine karşı da bir cevap niteliğinde olduğunu söyleyebiliriz. Hatırlanacağı üzere Weber, İslam’ı sadece bir savaş ve ganimet dini olarak görmekte idi. Ülgener ise durumun böyle olmadığı, İslam’ın ilk ve öz haliyle

kapitalist sistem arasında benzerlikler olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu bağlamda Protestanlık-Melamilik benzerliği üzerinden tezlerini kanıtlamaya ve savunmaya çalışmıştır. Ayrıca Ülgener tasavvufun İslam dışı unsurları da içinde barınmakla beraber, tasavvufun durgun ve donuk yapısına vurgu yapmaya çalışmıştır. Batınlılığın etkisinde kalan tasavvuf Osmanlı-Türk insanını anti-maddeci davranışa mahkûm etmiş ve bu durum da toplumsal olarak kanaatkâr bir yapının oluşmasına neden olmuştur. Çünkü kanaatkârlık tasavvufun temel ilkesidir (Aza kanaat etme ilkesi).

Bu bağlamda “Ülgener Batınlılıktan farklı olarak Melamilik’i ön plana çıkarmak istemiştir. Ülgener’e göre Protestan ahlakı ile Melamilik arasında benzerlikler bulunmaktadır. Her ikisinde de çalışma ve ısrarlı takipçiliğin savunucuları olarak görmüştür” (Sayar, 1998: 310).

Melamilerin gerek çalışma ahlakı gerekse de birikime önem vermeleri, Ülgener’in çalışmalarında Weber’e karşı bir cevap niteliğindedir. Weber’in tezlerinde olduğu Ülgener’de Protestanlık mezhebinin çalışma ahlakını ve dünyaya bakış açısına benzer oluşumu ‘Melamilik’de bulmaktadır.

“Ülgener’e göre iktisadi çözülmemizde etkili olan insan tipi, ferah yaşamının tattıracağı haz ve zevkin yabancı olmamakla beraber, bu amaca ulaşma konusunda acele ve telaştan hoşlanmayan, yolunu ve yönünü tayinde görenek ve otorite bağları ile çevrili dışa ve yabana kapalı ve nihayeti işinde ve hesabında ‘götürü’ insan tipidir” (KMÜ, 2014: 114).

Ülgener’in de çalışmalarında sıkça değindiği, bölüşümcü ve dayanışmayı ön plana çıkaran bu sosyal yapı, otorite ve geleneğe sınıksız bağlı feodal-göçebe bir zihniyetle desteklenmiştir. Bu feodal-göçebe zihniyet, yalnız üst tabakalarda yer etmemiş; orta ve alt tabakaların üst tabakaları taklidi yoluyla halka da siyaret etmiştir. Ülgener’e göre dış yüzeydeki bütün değişimlere kapalı ve donuk sosyal yapı Cumhuriyet’e dek süregelmiştir. Toplumun bu durağan-donuk yapısına tüketim toplumu da denilebilir. Tüketim toplumu terimi Ülgener’in de çalışmalarında sıkça kullandığı bir terimdir. Burada dile getirmek istediğimiz şey tüketim faaliyetlerinin üretime oranla daha ön planda olduğuna yönelik bir düşünce sistematığının ifade edilmesidir.

Bu devrin hayat anlayışının bir diğer yönü durgun ve atıl yapıya sahip olmasıdır. Mal ömrün huzur ve güvenliği içindir, yoksa ömür mal biriktirmek için değildir (Bu noktada kapitalist zihniyet ile tam ters bir yönde olduğunu söyleyebiliriz). İktisadi faaliyet huzur ve güven içinde ömür sürecek kadar yapılacak bir iştir. Bunun üzerine çıkılarak iktisadi faaliyetlerin başlı başına birer gaye halini alması anormal, hastalıklı bir durumdur.

Bu dönemdeki ideal hayat, kapitalist öncesi devirlerde görülen iktisat dışı bir hayattır. Madde âlemine karşı ferdin vicdanında daima geniş mesafeleri şart koşan, kendi içine kapalı, sakin, kanaatkâr bir yaşam tarzı idealize edilir. Madde âlemine karşı takınılmış olan bu pasif tavır iktisadi faaliyetlerin mekân ve zaman boyutlarını doğal olarak sınırlandırmaktadır.

Sonuç olarak Ülgener Türk toplum yapısı araştırmalarında Weber'e benzer bir yol izlemiştir. Özellikle tasavvuf konularında Ülgener zihniyet konularını irdelemiştir. Tasavvufun toplum üzerindeki olumsuz etkileri, toplumsal etkileşime ve meslekler arası geçiş önündeki etkilerinin yanı sıra sermaye birikimi önündeki en büyük engellerden sadece bir tanesi olduğunu vurgulamıştır.

2.4.2.Ortaçağlaşma

Ülgener'in en önemli kavramlarından biri de 'Ortaçağlaşma'dır. Özellikle toplumsal geri kalmışlığı tasvir ederken bu terim üzerinde oldukça durmuştur.

Ülgener'e göre ortaçağlaşma: “Belli bir toplum düzeni ile yine az çok belli bir hayat anlayışını üstten ve alttan beraber yoğurup şekil verdikleri bir hayat tarzının stilini toplu olarak ifadeye yarar” (Ülgener, 1981a: 23).

Ülgener; Ortaçağın veya Ortaçağlaşmanın 'bir tip veya modelden ziyade bir yaşama stili olduğunu' savunmaktadır. Kendi içinde donuk, dışa kapılarını kapatan bir sistemler bütünü.

Büyük toprak sahiplerinin egemenliği altındaki bir toplum yapısı, başka bir deyişle toprağın ana etken olduğu statik toplum yapısı. Her türlü iktisadi kaygıdan uzak olup, iktisadi faaliyetlerin ikinci plana atıldığı bir yapı. Ağalık şuurunun ön planda

olduğu, lonca teşkilatları ve cemiyet hayatının hüküm sürdüğü bir yapı. Tüm bunların yanında gelenekçi sanatın etkin olduğu durgun ve atıl bir yapının hüküm sürdüğünü söyleyebiliriz.

“Madde, çevre ve zaman boyutlarına yakın veya uzak ölçüleri ile bir çeşit mesafe alış! Söz konusu olan yalnızca maddi objektif ölçülerle dıştan değil, fakat subjektif değer ölçüleri ve tercihleri ile içten doğru mesafe tayinidir. Dünya malına, çevre bağlarına ve gelecek hesabına adanmış ısınmış bir yaklaşım veya her birine gerektiği kadarının üstünde soğuk bir mesafe alış!” (Ülgener, 1981a: 30).

Ülgener burada Ortaçağ düşünce sistemini genel olarak özetlemiştir. Ortaçağ ahlakı, bireyle maddi eşya arasında bireyin kolay kolay aşamayacağı ve aşılması da asla istenmeyen bir uzaklık olduğunu savunur. Bu düşünce tarzı da kapitalist düşünce sistemiyle taban tabana zıt bir düşünce olmakla beraber kapitalizm önündeki en büyük engellerden biridir. Çünkü bir yanda madde ile sürekli etkileşim halinde olan ve sürekli araştırma ve keşif peşinde olan bir insan tipi diğer tarafta ise kendi halinde olup statik bir yapıya sahip olan bir insan tipi. Dolayısıyla hiç bir etkileşim içerisinde bulunmayan dışa tamamiyle kapalı bir toplum sistemi. Böyle bir toplumun kapitalist toplum yapısına evrilmesini beklemek pek de kolay olmasa gerek!

Ülgener, bu analizlerden sonra ortaçağ Osmanlı-Türk toplumunun sosyal yapısını şöyle özetler:

“Üstte ve zirvede cezbe ve keramet ile ağa ve mütegalibe sıfatlarının karışımından vücut bulmuş bir rantıye sınıfı ve etrafında uysal, uyumlu ve öyle olduğu kadar da kayırılma ve sivrilme şansına sahip bir yanaşma halkası” (Ülgener, 1981a: 93).

Türk-Osmanlı toplum yapısının araştırmayan, irdelemeyen, halinden memnun, otoriteye karşı saygıda kusur etmeyen ve bu yolla ön plana çıkmaya çalışan bir toplum olarak tasvir eden Ülgener, böylelikle toplumumuz üzerinden ekonomik geri kalışımızın ana hatlarını çizmiştir.

“Madde dünyası ile devamlı temasların doğuracağı her türlü ihtiras taşkınlığından, hatta gelecek kaygısından uzak, iç alemine çekilmiş, telaşsız ve rızkından emin bir insan!.. Kendi içine kapalı, dar ve statik yaşayış tarzı; gündelik ihtiyaç miktarile hudutlanmış basit, organik geçim seviyesi!” (Ülgener, 1981a: 73). Bu durum asıl itibarıyla Türk-Osmanlı toplumunun maddeye karşı tavır alışının ve dünyaya

bakış açısını en net şekilde ortaya koymaktadır. Bu durumun oluşumunda siyasi dengelerin değişimi ve tasavvufun etkisi önemli derecededir.

“Mal ömrün asayiş ve huzuru içindir, ömür mal cem’eylemek için değildir, düsturu bu hayat anlayışının en güzel ve mânalı ifadesi sayılabilir” (Ülgener, 1981a:184). Genel itibariyle Ülgener’in tasavvuf eleştirisinin çatısını oluşturan bu düşünce sistemidir. Bu düşünce yapısı şüphesiz ki çözülme devri zihniyetinin en popüler düşüncesi haline gelmiştir.

Bu devrin hayat anlayışı kapitalist öncesi, maddeye karşı tavır almış bir dünya görüşü etrafında şekillenmektedir. Gündelik hayatın her türlü hareket ve faaliyetlerini iktisadi düşünce dışındaki saiklere göre ayarlanmış olarak görmek isteyen bir cemiyet anlayışı hâkimdir. Ayrıca sermaye birikiminin neredeyse hiç düşünülmediği, sadece asayiş ve güvene dayalı bir zihniyetten söz edilebilir.

Ülgener, bu bağlamda, ortaçağ iş ahlakının ortaçağın genel hayat anlayışından en çok etkilenen alan olduğunu öne sürer. O’na göre, ortaçağ iş ahlakının en bariz özellikleri, esnaf ahlakında ‘durgunluk’ ve ‘kapalılık’ olarak öne sürer. Bu durgunluk ve kapalılık kader inancı ile tam olarak desteklenmiştir diyebiliriz.

Ülgener’e göre ortaçağ zihniyeti; “Hesaplarında kılı kırk yaran insan ortaçağ ahlâkının hiç bir zaman gözdesi olmamıştır; ortaçağı kapitalist zihniyetten ve bilhassa ‘püriten’ ahlâk titizliğinden ayıran esaslı bir farkı burada görebiliriz. Hesap ve sayı işlerini hafif tarafından alıvermek ‘precapitalist’ insanın her yerde temel hususiyetlerinden biridir ve daima öyle kalmıştır” (Ülgener, 1981a: 204).

Ülgener’in çizdiği insan tipolojisi şöyledir: Gelecek kaygısı olmayan, geleceğe yönelik planlar yapmayan, kendi halinde ve kendini herşeyiyle Allah’ a adayan insan tipi; ayrıca hayır ve şerrin kader inancıyla bağdaştığı, tekdüze yaşam tarzı. Bu düşünce şüphesiz ki Weber’in sosyal bilim yöntemlerin Protestan Ahlakı ile taban tabana zıttır. Batı’da kapitalist yaşam tarzının tam tersi yönünde ilerleyen bir insan tipolojisi! Bir tarafta gündelik ihtiyaç miktarı ile kendi yoluna plansız programsız devam eden insan, diğer tarafta rasyonalist düşünce ile yoğrulmuş ve gelecek planlaması yapan insan!

Ülgener Ortaçağlaşma terimi ile ilgili şöyle devam eder: Ortaçağ, zihniyet dönüşümünü gerçekleştirdikleri için Batı’da 13. ve 14. yüzyıllardan itibaren ortadan kalkmaya başlar. Fakat Osmanlı İmparatorluğu bu zihniyet dönüşümünü

gerçekleştiremediği için kısa süren bir dönemden sonra tekrar Ortaçağ'a dönmüştür. Çünkü Avrupa bu yüzyıllardan sonra yeni arayışlar içerisine girilirken Osmanlı insanı bir içe gömülme ve dolayısıyla eski değerlere dönüşmüştür.

“Onun içindir ki, idare eden sınıf ruh ve zihniyetçe feodal tabakadan kıl kadar farklı değildir; hayatı bol ve gösterişli tarafa tatmakta olduğu gibi, İktisadî faaliyeti, hattâ düşüncesini bile, kendine ve mevkiine yakışksız görmekte devlet adamı ve çiftlik ağası bir hizada gelir. Eğer biz, ticarete müştâgil olursak saltanat ve imareti kim eylesün!” (Ülgener, 1981a: 200).

“İdarî teşkilâtın Garp memleketlerine örnek verecek bir mükemmellik seviyesine çıktığı asırlarda bile şuurlu ‘merkantil’ bir politikanın bunca zaman belirememiş olmasını her şeyden evvel bu ağalık ruhunda, iktisadî faaliyeti efendi ırka yakıştıramayan feodal zihniyette aramalıyız. Aslına bakılırsa, Garp dünyasında da kapitalizm, önüne dikilen feodal zihniyeti ufalaya ufalaya, güç halle cevval ve hareketli bir ‘bourgeois’ zihniyetine doğru yol alabilmişti. Netice? Batı Avrupa memleketlerinde (bühassa İngiltere’de) zadeğân 17’nci asırdan beri iş hayatı ile yoğrulup burjuvalaşırken bizde yalnız üst tabaka değil, orta sınıf halk bile ağalık ve efendilik şuur ile iş hayatından elini ayağını çekmiş, uzaklaşmıştır” (Ülgener, 1981a: 201).

Ülgener’in bahsettiği bu feodal yapının uluslararası düzeydeki gelişmelere paralel olarak ortaya çıkan bir feodal zihniyetin sonucudur diyebiliriz. İçeride doğru sosyal, siyasal ve ekonomik alandaki kapanmalar şüphe yoktur ki ortaçağlaşmaya zemin hazırlamakla beraber, ortaçağlaşmanın etkileri en çok zihniyet üzerinden tespit edilebilmektedir.

2.4.3.İktisat Ahlakı ve İktisat Zihniyeti

Türkiye’de yaşanan yapısal ve fikri dönüşümü anlamak için tarihsel süreçte zihniyeti ve onun iktisadi boyutunu mercek altına almak kaçınılmaz olarak bizi bu konuda en fazla düşünen ve geliştirdiği kavramlarla konuya ışık tutan önemli bir fikir adamına, Sabri Ülgener’e götürür. Ülgener’in zihniyet analizi, gelenekçi toplumlardan modern toplumlara geçişi tarihsel süreç içinde ele alması ve bu kapsamda Osmanlı’dan günümüze yaşanan dönüşümlere ışık tutması bakımından özgün bir katkıyı ifade etmektedir.

Bir iktisatçı ve sosyolog olarak Sabri Ülgener'in çalışmalarında 'iktisat ahlakı' ve 'iktisat zihniyeti' kavramları çok önemli yer tutmaktadır. Bu kavramlar bizim çalışmamızın da temel kavramları arasında yer almaktadırlar. Özellikle zihniyet konuları üzerinde araştırmalar yapan Ülgener'in zihniyet araştırmalarında Sombart ve Weber'in büyük etkisi göz ardı edilmemesi gereken önemli hususlardandır.

“Her şeyden önce belirtmek gerekir ki Ülgener, iktisadi analizde insan unsurunun göz ardı edilerek iktisadi olaylara salt meta ve para akışı, rakamlar, formüller ve göstergeler olarak bakılmasını eleştirir. Bütün bu matematiksel nesnel bağlantıların, onları temelde ruh ve mana tarafı ile dolduracak unsur, yani insan olmayınca hiç bir anlamı kalmamaktadır”(Çağman, 2016: 108).

Daha önceden de belirttiğimiz gibi Ülgener çalışmalarında her zaman insanı merkeze koyan bu yöntemiyle Weber'e yakınlaşmaktadır. Ve bunu şöyle özetlemektedir:

“İktisadî yaşayış, sözün kısası, nerede ve hangi yüzyılda olursa olsun, yalnız dış verilerin bir araya gelişinden ibaret bir madde dünyası değildir. Bütün o yığınların altında ve gerisinde kendine has tavır ve davranışları ile insan gerçeği yatar” (Ülgener, 1981a: 12).

Ülgener iktisadi alandaki çalışmalarını yaparken insanı merkeze alır ve çalışmalarını buna göre şekillendirmektedir. Ülgener, Sombart ve Weber'den yararlanarak iktisat zihniyeti ve iktisat ahlakı kavramlarını geliştirir. Sombart ve Weber'de bu iki kavram arasındaki fark belirsiz ve muğlak iken Ülgener onları özenle birbirinden ayırır.

“En başta ve her şeyden evvel, iki kavramın elden geldiğince ayırt edilmesi gereğine işaret edelim: İktisat Ahlakı ve İktisat Zihniyeti! Biri uyulması istenen normların ve hareket kurallarının toplam ifadesi! Öbürü gerçek davranışında kişinin sürdürdüğü değer ve inançların toplamı! Gerçek davranışında sürdürdüğü diyoruz. Bununla anlatmak istediğimiz, söz konusu değer ve inançların içe dönük bir ideal ve özleyiş tablosunda kalmayıp belli bir yaşama ve davranış biçimine dönüşmüş halde fiili ve adeta elle tutulur bir gerçeklik kazanmış olmasıdır. Böyle bir ayırmanın, hemen söyleyelim, daima net ve kesin olacağı beklenmemelidir. Birinin nereye kadar uzandığını, öbürünün nereden başlayacağını gösteren hassas ve şaşmaz bir ölçüye sahip değiliz. Fakat bu yalnız konumuza mahsus bir zorluk değildir. Teorik yönü olan ayırmaların hemen hepsi için aynı şey söylenebilir. Ölçünün kesin olmayışı düşünülen sınıflama ve ayırmadan da kesinlikle el çekmeyi gerektirmez” (Ülgener, 1981a: 21).

Ülgener için bu tahlil konunun kilit noktalarındandır. Ve şöyle devam eder:

“Ahlâk ve zihniyet ikilisi, bütün bir yol boyu, kültür dünyamızın alttan üste kaderini tayin edecek olan ikili bir tabakalaşmanın çıkış noktasını verecektir:

Altta, temel değerleri ve politik yapısı ile ‘ortaçağlaşmış’ bir dünyanın iktisat Ahlakı!

Ve zamanla onun üstüne gelip oturacak olan ikinci bir tabaka: Çözülme devri zihniyeti!” (Ülgener, 1981a: 21-22).

Şüphesiz ki dönemin iktisadi boyutuna vurgu yapmaya çalışan Ülgener tam anlamıyla iç içe geçmiş bir yapıdan söz etmektedir. Toplumsal, siyasal ve ekonomik olarak dibe vurmuş bir toplum ve bunun zihinsel yapıdaki sonuçları. Bir nevi tasavvufun ve din dışı etkenlerin ortaçağlaşmış sosyal bir yapıdaki iktisadi tezahürleri.

“İktisat ahlakı, iktisadi tavır ve davranışlar üzerine yargılayıcı değer hükümlerinin söz ve deyim halinde ifadelendirilmiş bütünüdür. ‘Söz ve deyim halinde’ ifadesi ahlak sisteminin içe kapanık, dışa açılmamış bir nefis muhasebesinden ibaret olmayıp kendini belli ifade kalıpları içinde yer yer açıklamakta olduğunu anlatır. İktisat ahlakı, dünya ilişkileri karşısında kişiyi belli bir tavır almaya çağıran saik ve motiflerin topluca ifadesi olarak kabul edilir” (Ülgener, 1981a: 23).

Ülgener’in özetlediği bu durum aynı zamanda din-tasavvuf ilişkisi bağlamında ele alınabilir. Din ve zihniyet arasındaki bağlantıya şüphesiz ki Ülgener’de kayıtsız kalmamıştır. Dinin zihniyet üzerindeki etkisi ve bunun yansımaları Ülgener için büyük önem arz etmektedir. İktisat ahlâkı-iktisat zihniyeti diğer bir deyişle norm-reel ayrılığı, Ülgener’e, tezleri için bir nevi meşruiyet sağlamıştır. Özellikle dış dünyaya karşı bir tavır alış ve madde dünyasına sırt çevirme tasavvufun din buyruğu altında temellendirdiği ve sosyal hayata nüksettirdiği oluşumlar ve yaptırımlardır, diyebiliriz.

“Ülgener’e göre iktisat ahlakının bileşenlerinden sadece biri dini motiflerdir. Aynı şey iktisat zihniyeti için de söylenebilir. Fakat Ülgener’in özellikle ağırlık verdiği husus dini saiklerdir. Daha açık bir ifadeyle belirtmek gerekirse iktisat ve din ilişkisidir. Bu iki olgunun diğer bileşenlerinin (tarih, coğrafya, iklim vb.) olduğunu Ülgener çalışmalarında ayrıca belirtmektedir. Ancak o bu hususları çözümlemelerinin dışında bırakmıştır!” (Özkeraz, 2007: 39).

Bu aslında belki de iktisat-din ilişkisi bakımından kilit bir role sahiptir. Bu duruma benzer bir yapıyı Weber'in çalışmalarında da görebilmek mümkündür. Weber'de olduğu gibi Ülgener de çalışmalarında dinin iktisadi yapısı üzerindeki etkisine dikkat çekmeye çalışmıştır. Weber çalışmalarında dinin iktisadi yapı üzerindeki olumlu etkisine dikkat çekerken, Ülgener'de çalışmalarında din boyunduruğu altında tasavvufun olumsuz etkisine vurgu yapmaya çalışmıştır.

Ülgener, Max Weber'in din-ekonomi ilişkisini şöyle ifade etmektedir; “Max Weber protestan ahlaki ve kapitalist zihniyet üzerinde dururken sebep ve sonuç zincirinin yalnız bir halkasına eğildiğini belirtmeye bilhassa önem vermiş, daha sonraki incelemelerinde dünya dinlerinin iktisat ahlakını gözden geçirirken sözü bu defa ekonomik faktörün ve sosyal tabakalaşmanın din üzerindeki etkilerine getirmiştir” (Ülgener, 1981a: 27).

İktisat ahlakının ve iktisat zihniyetinin oluşumu ve gelişimine bakıldığında Türk toplum yapısında bu ikiliyi din olmadan ele almak büyük bir yanlış olur. Tasavvuf yoluyla din dışı saiklerin din ile iç içe geçtiği ortaçağlaşmış bir toplum yapısının izlerini toplumumuzda sürebilmek mümkündür. Bu durumu iktisat ahlakı ve iktisat zihniyeti açısından göz ardı etmek mümkün değildir.

“Farklı dünyalardan olan iktisat ile din aynı paralelde ilerledikleri zaman herhangi bir problem çıkmamaktadır. Ortaçağda din ile iktisat arasında bağlantı kurmanın şaşılacak bir yanı yoktu. Çünkü dünya hayatı ile ahrete yönelik bir hazırlık olan din arasında bir değer uyumsuzluğu yoktu. Asıl şaşırtıcı olan din ile “kapitalist zihniyet” gibi birbirine zıt iki farklı dünyanın, başka bir ifade ile tamamen maddi kazanca ve bu dünyaya yönelik bir anlayış olan kapitalist zihniyetle temelde bu dünyayı öbür dünyaya bir hazırlık dönemi olarak gören din anlayışı arasındaki bağlantı ve köklü birlikteliktir” (Ülgener, 1983: 16).

Ülgener'in bahsettiği bu konu tamamıyla Weber'in ‘Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhı’ adlı eserinde öne sürdüğü tezle ilgidir. Weber’e göre her iki dünya, yani hem iktisat hem de din, bir tek çizgide birleşmiş olabilir, her ikisi de evrensel tarih açısından ilim, hukuk, sanat gibi bütün maddi medeniyet dünyasına damgasını vurmuş genel bir prensip olan “rasyonalizm” havası içinde dünyaya gözlerini açmışlardır. Bundan dolayıdır ki din iktisadi yapı üzerinde büyük bir etkiye sahiptir. Özellikle iktisadi ahlak ve iktisadi zihniyetin oluşumu ve gelişimi birbirine paralel yönde gelişir ve değişir.

Ülgener, Weber’de olduğu gibi zihniyetle ahlak arasında önemli bir ilişki olduğunu düşünür. Zihniyetin en açık biçimi ve ana maddesi olan ahlak, sosyal şartların etkisiyle zihniyete dönüşür. Bu açıdan bakılarak iktisat göz önüne alındığında toplumda önce normatif olan bir iktisat ahlakı vardır. Toplumsal şartlarda olağan ya da olağan dışı etkenlerle bu ahlâk zihniyete dönüşür. Bu dönüşümde o toplumun imkânları kadar imkânsızlıkları da önemli rol oynar.

Ülgener’in din konusu ile ilgili:

“Din ki tarih boyunca aile bağlarından yakın ve uzak toplum katlarına, siyasete, sanat değerlerine, kadar bütün bir yaşayış düzenine damgasını vurmuş... Aslında din ile sosyal-ekonomik değerler arasında ilişkiden söz etmek değil, etmemek garip olurdu...”(Ülgener, 1981a: 14) sözü din-iktisat ilişkisine verdiği önemi açıkça göstermektedir.

Ülgener Türk toplum yapısının zihniyet analizini ve dönüşümünü anlatırken ele aldığı temel metaforlardan biri olarak ‘din’ kurumunu ön plana çıkarmıştır. Öyle ki gündelik yaşamdan, esnaf teşkilatına kadar birçok sosyal ve ekonomik yapının oluşmasında dini motiflerin etkisinden söz edilebilir

“Ülgener iktisat zihniyetini anlatmaya çalışırken Weber’in araştırma yöntemini kullanır. Osmanlı toplumunda püriten bir iş ahlakının oluşmamasının nedenlerini irdeler. Özellikle Osmanlı’nın iktisadi olarak çözülüşünün nedenleri üzerinde durur” (Özkiraz, 2000: 255). İktisadi geri kalmışlığın temeline inmeye çalışan ve toplumsal çözümlemelerde bulunan Ülgener için sosyal hayattaki dini motiflerin toplum üzerindeki etkisi büyük bir öneme sahiptir. Yöntem olarak ise Ülgener, Weber’in yöntemine benzer bir yöntemi çalışmalarında kullandığını görebilmekteyiz.

“Ülgener çalışmalarında iktisat ahlakı (olması gereken) ile iktisat zihniyeti (olan) kavramlarının elden geldiğinde ayırt edilmesine işaret etmekle birlikte böyle bir ayrımın sınırlarının her zaman net ve kesin olacağının beklenmemesi gerektiğini de ifade etmektedir” (Özkiraz, 2007: 39).

Ülgener çözümlemelerinde kullandığı ‘iktisat ahlakı’ ve ‘iktisat zihniyeti’ kavramlarını her ne kadar olan ve olması gereken temelinde birbirinden ayırıştırma ve çözümlemeye yönelik analitik bir ayrım yapmaya çalışsa da aslında amacı anlamayı kolaylaştırmaya yönelik bir ayrım yapmaktır. Lakin bu ayrımın ötesinde bilinmesi

gereken bir husus var ise o da bu iki kavramın birbiriyle kaynaşmış ve ayrılmalarının çok zor olduğudur.

2.4.4.Rasyonalite

“Sosyal bilimlerde her teorisyenin analizlerinde merkezi önemi olan belli kavramlar bulunur. Weber’in analizlerinde ise ‘rasyonellik’ kavramı merkezi bir öneme sahiptir” (Giddens, 1992: 12). Şüphesiz ki Weber’in Batı’daki kapitalizm ve zihniyeti ortaya koyarken, Doğu-Batı toplumlarındaki en büyük farkı ‘rasyonalite’ çerçevesinde ele alması bu kavramın önemi ortaya koymaktadır.

“Bilindiği gibi Weber’de rasyonalite, endüstriyel kapitalizmle ilgili teorisinin temel kavramlarından biridir ve bu kavramı Weber, kapitalizmi ortaya çıkaran zihin olarak yorumlamıştır” (Torun, 2003: 140).

Weber’e göre: Kapitalizmi ortaya koyan önemli faktörlerden biri de rasyonalist düşünce tarzıdır. Weber çalışmalarında rasyonalizme büyük atıfta bulunmuş ve şu soruyu sormuştur: ‘kapitalizm neden dünyanın başka bir yerinde değil de Batı’da ortaya çıkmıştır? Weber bu soru ile Batı rasyonalizminin özgünlüğünü vurgulamaya çalışmıştır.

Weber, klasik din anlayışını eleştirir ve kapitalizm ile Protestanlık arasında bağ kurmaya çalışır. Weber açısından sorun şudur; rasyonel bir ilişki biçimi olan ekonomi ile irrasyonel olan din kurumu arasındaki ilişki nedir? Weber, bunu şu şekilde açıklar:

“Ekonomik düşünme biçiminin ortaya çıkışının koşulları ya da belirli bir inanç içeriğine bağlı olarak ekonomik bir biçimin ethos’u yani çağdaş ekonominin ‘ethos’unun asketik Protestanlığın rasyonel ahlakı ile bağlantısı ele alınmaktadır. Burada nedensel bağlantının tek bir yönü ele alınmıştır...”(Weber, 1985: 23).

Weber bilimin günümüz seviyesine yalnızca Batı’da ulaşabildiğini, diğer toplumların bu yarışta geri kaldığına vurgu yapmıştır. Deneyisel bilgilerin ve dünya sorunlarını konu edinen felsefi bilgeliğin Helenizm’in etkisiyle yalnızca Hristiyanlıkta tam bir gelişme gösterdiğini vurgulamaya çalışmıştır.

Weber’e göre rasyonalitenin birçok çeşidi olabilir ve bu her toplumda farklı bir boyutta olabilir. Fakat kapitalizmin doğuşunda etken olan rasyonalite sadece Batı’ya özgüdür.

Weber, asıl olarak Batı’nın özgünlüğünü “rasyonelleşme” kavramı ile açıklamaya çalışır. Bu açıdan Batı, kendine has bir rasyonelleşme özelliğine sahiptir. Bu süreç hayatın bütün yönlerine kurumlar düzeyinde etki etmiştir. İkinci olarak, Protestan mezhebinin özellikle de onun bir alt kolu olan Calvinizm’in ahlak anlayışını kapitalizmin ortaya çıkışında önemli ve vazgeçilmez etkenlerden biri olarak görür. Dünyaya yönelik rasyonel bakış açısı ve bunu bir hayat tarzı haline dönüştürebilmesi, dünyadan el etek çekerek inzivaya çekilme şeklinde olmasa da dünya malını gaye edinmemesi, bununla birlikte çalışmanın ve israftan kaçınmanın asıl Tanrı katında önemli bir kulluk görevi olduğu anlayışına sahip olması, Calvinizm’i diğer mezheplerden ve dünya dinlerinden ayıran en belirgin özelliği olmuştur. Bu yönüyle Calvinizm kapitalizmin gelişmesinde önemli bir ahlaki işlev ifa etmiş bulunmaktadır. Weber’e göre, kapitalizm ilk ortaya çıkışında Protestan ahlakından yani Calvinist dünya görüşünden, yararlandığı halde artık ona ihtiyaç duymamaktadır. Weber rasyonelleşmenin en yetkin tezahürünün “demir kafes” terimi ile ifade ettiği, bireyleri adeta baskı altına alan bürokratik yapılar ile gerçekleştiğini düşünür.

Ülgener de rasyonaliteyi, tezlerinde bu anlamda kullanmıştır. Batıya özgü rasyonalizmin Osmanlı devlet ve toplumunda olmadığını savunan Ülgener bu konunun nedenlerine inmiş ve araştırmalarını bu yönde yapmıştır.

Ülgener, kapitalizmin ortaya çıkışında Protestan ahlakının, özellikle Calvinist meslek ahlakının rasyonelleşmesinin kritik bir rol oynadığını ileri süren Weberci bakış açısını esas alarak Osmanlı iktisadi zihniyetinde buna paralel bir dönüşüm bulunup bulunmadığını ortaya koymayı hedeflemiştir.

İktisadî rasyonalitenin temellerini Descartes rasyonalizmine kadar götüren Ülgener, bu iki rasyonalizm türünün iki farklı dünya görüşü olmayıp bunları aynı gelişmenin kolları olarak görür. Ülgener rasyonaliteyi araştırırken, Batı rasyonalitesinin Türk toplum yapısında bulunmadığını ifade etmektedir. “Fakat Şark’ta ticaret kapitalizmi gibi, hesapçı-rasyonalist zihniyet de sürekli olmamıştır. Ticareti malum sebeplerle geriledikçe servetin tekrar feodal mülkiyet şekillerine çevrilmesi ve o suretle

para, umumiyetle menkul malların gittikçe donup katılaşmaları mukadderdi” (Ülgener, 1981a: 203).

Ülgener’in Türk toplum yapısını açıklarken belki de en çok zorlandığı kavramlardan biri rasyonalite olmuştur. Öyle ki Melamilik tarikatlarının kapitalist sermaye ve çalışma ahlakları ile paralellik göstermelerine rağmen bunun rasyonalist olarak planlanamaması, Ülgener’in çalışmalarında yaşadığı en büyük sıkıntılardan biri olmuştur.

2.4.5. Esnaflaşma

Ortaçağlaşmayı ortaya çıkaran, sürdüren ve fütüvvet ile esnaf teşkilatlarıyla birlikte tüm topluma sirayet ettiren en etkin unsurun tasavvuf olduğunu iddia eden Ülgener’e göre bu dönemde parlak ticaret dönemi sonra ermiş, bunun yerini esnaflaşma almıştır. Özellikle Avrupa’daki sosyal, siyasal ve coğrafik değişimler sonrası ‘esnaflaşma’ Türk toplum yapısının en önemli unsurlarından biri olmuştur. Çünkü Türk toplum yapısı uluslararası siyasi dengelerin değişiminden doğruca etkilenmiştir. Bu durumun oluşumunda çağın ticaret yollarının konumu ve toplum üzerindeki ekonomik ve sosyal yapısı göz ardı edilmemesi gereken önemli hususlardandır.

Ülgener esnaflaşmayı genel itibariyle şöyle özetler: “Değer anlayışında da kapanma ve katılaşma meydana gelmiştir. Herhangi bir yeniliğe müsaade edilmeyen bir meslek ve sanat taassubu (gelenekçilik) vardır. Feodal hayatın asırdan asra aktardığı ağalık ve efendilik şuuru hâkimdir. Bol tüketime ve bir yandan görünüş ve gösterişe değer verilirken diğer yandan üretim ve değer yaratmayı başkalarının sırtına yüklemeyi hedefleyen bir zihniyet söz konusudur. Bunlar 15. ve 16. yüzyıldan itibaren Avrupa’da tarihe karışırken Osmanlı dünyasında devam etmiş Ortaçağ değerleridir” (Ülgener, 2006: 9).

Ülgener’in özetlediği bu durumun en net ifadesi: tüketen ve üretmeyi başkalarının sırtına yüklemeyi yeğleyen zihniyet anlayışı. Fakat bu değerlerin oluşumu ve gelişimi dış etkenlerden ve küresel siyasi devrimlerden bağımsız oluşmamıştır. Özellikle Coğrafi Keşiflerden sonra gitgide içe doğru kapanan, kendi halinde durağan bir toplum yapısı oluşmaya başlamıştır. Bu duruma paralel olarak oluşan esnaf ve lonca teşkilatlarının

dışa kapalı oluşları ve üretimden çok tüketimi temel alıp, belirli grupları dışlamaları Ülgener'in tezleri açısından önemli bir yere sahiptir.

“Bu meyanda, ortaçağ iş ahlakının ortaçağın genel hayat anlayışından en çok etkilenen alandır. Ortaçağ iş ahlakının en bariz özellikleri, esnaf ahlakında “durgunluk” ve “kapalılık” olarak belirir. Durgunluk iş hayatındaki ataletin “derinliğini”; kapalılık ise “genişliğini” ifade eder” (Ülgener, 1981a: 82).

Durgunluk ve kapalılık terimleri belki de toplumun genel sorunları arasında başı çeken önemli iki terimdir. Özellikle 16. Yüzyıldan sonra Türk toplum yapısı büyük bir durgunluk ve kendi içine kapalı bir toplum haline dönmüştür. Üretemeyen ve bu durumdan rahatsız olmayan bir toplum yapısı. Aynı zamanda meslekler arası geçiş konusunda katı bir statik durumun hüküm sürdüğü bir sosyal yapı.

Ülgener'e bu düşüncelerinden yola çıkarak, Ortaçağın esnaf topluluklarını tasavvuf ve tarikatlardan soyutlayarak tek başına anlayabilmek imkânsızdır. Çünkü her ikisinin de kuruluş amacı ve temel çizgileri ortaktır. Tarikatların hitap ettiği kitle alt kademedeki tüccar ve çarşı esnafıdır.

Ülgener'in tezlerinde esnaf teşkilatının toplumsal kalkınma ve üretim konusundaki yeri önemli bir yere sahiptir. Bir toplumun gelişimi ve kalkınması kuşkusuz o toplumun esnaf sınıfı ile doğru orantılıdır. Esnaf sınıfı ne kadar üretken ve ileriye dönük kendini geliştirirse hem milli sermayeye katkı sağlamış olur hem de toplumun gelişimine. Dolayısıyla gerek tarikatlar gerekse de tüccar ve küçük esnaf gruplarının belirli bir çizgilerinin olmayışı gelişim ve kalkınmayı körüklemiştir.

“Yakın-doğunun ve özellikle Anadolu'nun 12. ve 13. yüzyıllarda geçirdiği siyasi çalkantılar, sosyal hayatta olduğu gibi sanat ve meslek dünyasında da yeni bir çığır açmıştır. Bu çığır, dağınık hayat şekillerinden toplu ve kapalı meslek ve tarikat kadrolarına geçiş olarak özetlenebilir. Dış çevrenin her türlü sarsıntı ve çalkantılarına karşın sanat erbabı sıkı bir şekilde birleşip kendi aralarında kapalı bir cemaat haline gelerek korunabileceklerini düşünmüşlerdir. Esnafın yanı sıra fütüvvetler ve tarikatlar da aynı şekilde kapanma ve cemaatleşme ihtiyacından doğmuşlardır” (Ülgener, 1991: 21).

Her anlamda kendi içine kapanan aynı zamanda gruplar arası etkileşimin olmadığı bir toplum yapısı ortaya çıkmıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında şüphesiz ki

tarikatların etkisi göz ardı edilmemesi gereken hususların başında gelmektedir. Bunun sonucu olarak dışa tamamiyle kapalı bir toplum yapısı ve cemaatleşme oluşumu meydana gelmiştir. Öyle katı bir cemaatleşme ki giyim ve kuşamın bile belirleyicisi olduğu bir toplumsal yapıdan söz edilebilir.

Durgunluk, kendini gerek dini saiklerle olsun gerekse toplumsal atalet ve denge saikiyle olsun çalışma saatlerinin kısa tutulmasında belli eder. Bu iş hayatının kapalılığı ise kendini iş ve meslek değiştirmeyi kötüleyen ahlak kurallarında açığa vurur. Bu yüzden ortaçağdaki işbölümü yeni zamanlardakinin aksine meslek kollarının birbirine bitişmesini değil birbirinden ayrışmasını öngörür: “Sanat erbabı, alışılmış meslek çevresinden ve geleneklerinden kıl kadar ayrılmalara göz yummayan bir taassupla ayrı ayrı ihtisas kollarına bölünmüş, her zümre kendi hücreleri içine kapatılmıştır” (Ülgener, 1981a: 83).

Ülgener zihniyete dair çalışmaları, Batı toplumları yenileşme hareketleri ile üretim ve gelişim alanında devrim niteliğinde bir çağa kapı açarken, toplumumuzda ortaçağ değerlerine dönüş (ortaçağlaşma) şeklinde bir devrin yaşanmasını irdelemeye çalışmaktadır. Bu devir, parlak bir ticaret devrinin sonu, esnaflaşma, değer anlayışında kapanma ve katılaşma, en küçük yeniliğe dahi imkân tanımayan meslek ve sanat anlayışı, gelenekçilik ve feodal hayatın asırlar boyunca aktardığı ağalık ve efendilik şuurunu ifade ediyor. Ağalık ve efendilik ise özünde bol tüketim, gösterişe önem verme, üretimi ve değer yaratmayı başkalarına yükleyen bir zihniyeti simgeliyor.

“Bir üretim kolundan diğerine geçişi zorlaştıran bu organik bağıllık ortaçağ iş ahlakının en belirgin özelliklerindendir. Siyasal ve toplumsal hayattaki sınıflaşma ve tabakalaşmaya paralel olarak iktisat hayatında da benzer sınıflaşma ve tabakalaşmalar oluşmuştur. Meslek ve sanat kollarının birbirlerinden sıkı sıkıya ayrı tutulmasının en önemli saiklerinden biri de ‘meslek gururu ve kollektif şuur’dur” (Ülgener, 1981a: 83).

Meslekler arası etkileşimin olmadığı, iş bölümünün birbirinden ayrıştığı, çalışma saatlerinin dini saikler ve geleneksel değerler ile kısa tutulduğu, çalışmanın kısıtlı olduğu bir toplumda üretimin gelişimi ve dönüşümü imkânsız bir boyutta gelmiştir.

Sonuç itibariyle esnaflaşma Türk toplum yapısının temel yapısı ile ilgili önemli bir kavram olmakla beraber; geçmişi ve statik yapısının kaynağı çok eski dönemlere ulaşır. Özellikle esnaflaşma diye tabir ettiğimiz bu kavramın ortaçağ döneminde başta

tarikâtlar ve değişen dünya sistemleri olmak üzere birçok önemli faktörden etkilendiği ve buna paralel olarak şekillendiği bir gerçektir.

Tüm bu bilgiler ışığında zihniyet dünyamız ile iktisadi yapı arasındaki ilişkiyi ortaya koymaya çalıştık. Şüphesiz ki gerek zihniyet gerekse de iktisadi yapı sadece içsel faktörler ile açıklanabilecek kavramlar değildir. Aynı zamanda dışsal faktörler ile de doğrudan etkili olduğunu söyleyebiliriz. İktisadi zihniyetimizin İslam'ın ilk ve öz halinden nasıl uzaklaştığına dair yaptığımız açıklamalar yukardaki temel dinamikler ile doğrudan etkilidir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÜLGENER'DE ZİHNİYET VE İKTİSAT ZİHNİYETİ

Şüphesiz ki her bilim insanının çalışmalarında kullandığı kilit kavramlar vardır. Ülgener'in çalışmalarının temeli de esas olarak 'zihniyet' konusuna tekabül etmektedir. Bu bölümde zihniyet olgusunu Ülgener'in bakış açısıyla irdelemeye ve analiz etmeye çalışacağız.

Türkiye'de yaşanan yapısal ve fikri dönüşümü anlamak için tarihsel süreçte zihniyeti ve onun iktisadi boyutunu ele almak bizi bu konuda en fazla düşünen ve geliştirdiği özgün kavramlarla konuya ışık tutmaya çalışan Ülgener'e götürür. Ülgener kullandığı yöntem itibariyle Osmanlı'dan günümüze dek süregelen değişimleri ve dönüşümleri ortaya koyması nedeniyle özgünlüğünü korumaktadır.

Zihniyet çalışmaları Türk sosyal bilimler geleneğine Ülgener'in çalışmaları sonucu dâhil olmuştur. Çalışmalarında büyük oranda Weber'in sosyal bilim yöntemine benzer bir yöntemi kullanan Ülgener, Weber'in modern kapitalizmin oluşumuna dair yaptığı analiz ve çözümlemeleri Türk toplum yapısı üzerinden yapmaya ve açıklamaya çalışmıştır.

Zihniyet konularında büyük oranda Weber ve Sombart'ın etkisinde kalan Ülgener'e göre bu iki düşünürün fikirleri; "İktisat tarihi tetkiklerinde yeni bir çılgır açmaya muvaffak olmuşlardır" (Ülgener, 1984: 6). Sombart ve Weber'in zihniyet alanındaki çalışmaları Marksist ve Neo klasik iktisat anlayışlarına yeni bir yorum ve eleştiriyi de beraberinde getirmekteydi. Unutulmamalıdır ki Ülgener'i anlamanın yolu Sombart ve Weber'i anlamaktan geçmektedir. Çünkü hem metot olarak hem de olaylara getirdikleri çözümleme olarak Ülgener, bu iki düşünür ile benzer bir yol izlemektedir.

Ülgener'e göre iktisadi alandaki değişimleri tek bir yöntem ile ortaya koymak imkânsızdır. Bu alanda Sombart ve Weber ile aynı düşünen Ülgener çalışmalarında Weber'in 'anlayıcı-yorumlamacı' metodunu kullanmaktadır. Weber, kapitalizmin gelişimini monist(tekçi) anlayışına karşı 'nedensellik çoğulculuk kuramını' kullanarak açıklar. Ülgener bu bağlamda Weber'e benzer bir yol izlemektedir. Çünkü dinin ekonomiyi belirlemede tek faktör olması gibi anti-marksist bir tartışmaya katılmamakla

beraber, Weber gibi tek faktör dışında diğer olguların da hesaba katılması gerektiğine inanmaktadır. Çünkü Ülgener maddi ve manevi öğelerin birlikte aynı yolu izlediğine dikkat çekmeye çalışmıştır.

Bu bilgiler ışığında bu bölümde Ülgener'in 'zihniyet' ve 'iktisat zihniyeti' kavramlarını ele alıp bu kavramlara etki eden etkenleri detaylı bir şekilde incelemeye çalışacağız.

3.1.Ülgener'de Zihniyet

Ülgener'in düşüncesini anlamak için tek bir kavramı ele almamız gerekseydi, şüphesiz bu 'zihniyet' kavramı olurdu. Nitekim Ülgener'in eserlerine baktığımızda yarısından fazlasının zihniyet ile ilgili olduğunu görmekteyiz.

Zihniyet konusu Türk literatürüne Ülgener'in çalışmaları sonucu dahil olmuştur. Ülgener, Batı'da Werner Sombart, Max Weber ve Henri Pirenne'den, Doğu'da ise Ahmet Cevdet Paşa, İbn-i Haldun ve Mevlana'nın zihniyet üzerindeki düşüncelerinin etkisinde kalmıştır. Ülgener büyük oranda etkilendiği Sombart'ın yöntem olarak eksik bulduğu yönlerini Weber'in düşünceleri ile tamamlamaya çalışmıştır. Sombart'ın zihniyet anlayışı, Weber'in Protestan Ahlakı tezi, Pirenne'nin ortaçağlaşma oluşumu ve kapitalizmin ortaya çıkış tezinden; Doğu'da ise İbn-i Haldun, Ahmet Cevdet Paşa ve Mevlana'nın toplum anlayışı ve tarih felsefesi Ülgener'in büyük oranda etkilendiği ve çalışmalarında kullandığı düşüncelerdir. Sadece Ülgener'in etkilendiği isimlere bakarak, kendi alanında ne kadar yetkin olduğunu ve Doğu-Batı kültürlerinin sentezini ortaya koyduğunu söyleyebiliriz.

İktisadi kalkınma üzerine araştırmalar yapan Ülgener'e göre, ekonomik alanda geri kalmışlığın temel belirleyicisi olarak insanı merkeze koyar. Özellikle Sombart'ın fikirlerinden geniş ölçüde yararlanan Ülgener'e göre her çağın kendine göre hâkim bir zihniyeti vardır (Sombart ile bu konuda benzer düşünmektedir). Çağın iktisadi yaşayış tarzı bu hâkim zihniyet tarafından belirlenir. Ülgener çalışmalarında pozitivistlerden farklı olarak araştırmalarında işin içine manevi etkenleri katması sebebiyle olgulara daha geniş çerçeveden bakabilme fırsatı bulmuştur. Ekonomik kalkınma konusuna

‘insan’ unsurunu dâhil etmesi şüphesiz ki çalışmalarında devrim niteliğindedir. Ülgener bu yolla sadece maddi değil manevi unsurların da etkisini ortaya koymuştur.

“Neden çağın gerisinde kaldık?” sorusuna cevap arayan Ülgener, çalışmalarını bu alanda zihniyet konuları üzerine yoğunlaşarak bu soruya cevap aramaya çalışmıştır. Weber’in Doğu toplumlarının geri kalmışlığını din ile açıklaması ve dine dayandırması sonucu, Ülgener tarihsel olarak bu konuyu irdelemeye çalışmıştır. Bu açıdan bakıldığında, Ülgener, bu durumun bir din meselesinden daha çok bir ‘zihniyet’ meselesi olduğuna kanaat getirmiştir. İktisadi geri kalmışlık konularında zihniyet üzerinde duran Ülgener’e göre zihniyet: “Dünyaya ve dünya ilişkilerine karşı bir tavır alış!” tır (1983: 14).

Ülgener konu ile ilgi şöyle devam eder: “Zihniyet –hangi yönde ise- o yolda benimsenmiş değer hükümlerinin haklılığına gerek kendini, gerek başkalarını inandırmak ve o noktada ilgiyi sıcağında tutmak üzere çoğu zaman ezbere tekrarlanan kaide ve kuralların toplam ifadesidir” (1983: 14). Mucchielli’ye göre ise zihniyet: “Bir toplumsal grubun örtük referans sistemi”dir (1991: 7).

Buradan yola çıkarak zihniyetin, bir toplumun kültürünün davranışlar yoluyla düşünce dünyasına ve buna bağlı olarak da sosyal hayata yön vermesini sağlayan değerler topluluğu olarak da belirtebilmek mümkündür. Buna paralel olarak Ülgener de bu düşüncelere uzak değildir. Çünkü Ülgener’e göre, zihniyetin oluşumunda kültürel değerler ve toplumsal normların etkisi de çok önemli bir yere sahiptir. Başka bir deyişle ifade edecek olursak Ülgener’e göre zihniyet, hem maddi hem manevi öğelerin toplamıdır.

Ülgener’in zihniyet ile ilgili araştırmalarına 1930 dönemi üniversite reformu ile ülkemize gelen hocalardan Rüstow’un etkisiyle başladığını dikkate almakla beraber bu konuda asıl etkilendiği isim Weber’dir. Alman baskıcı yönetiminden kaçan birçok Alman hoca ile tanışma fırsatı bulan Ülgener, böylelikle Batı dünyasının geçirmiş olduğu değişim ve dönüşümleri daha yakından tanıma ve öğrenebilme imkânı bulmuştur.

Zihniyet ile ilgili tanımlamalara dönecek olursak Ülgener’e göre:

“Zihniyet kavramı dünya görüşü, çağın anlayışı, etos ve kültür ile karşılanabilir” (1983: 21). Bu cümleden de anlaşılacağı üzere dönemin şartları, kültürel öğeleri ve

dünya görüşü o devrin zihniyetinin en belirgin özelliklerindendir. Yani herhangi bir çağın zihniyetini anlayabilmek için çağın dinamiklerini bilmek gerekir. Fakat çağın yaygın olan zihniyetini tüm topluma mal etmemek dikkat edilmesi gereken bir husustur. Çünkü her ne kadar belirli bir çağda hâkim bir dünya görüşü ya da hâkim bir zihniyet olsa da, bundan farklı birçok zihniyetin de var olduğu unutulmamalıdır.

Ülgener zihniyet olgusunun oluşmasında birden çok faktörün etkili olabileceğini öne sürmektedir. Ülgener'e göre bu faktörler iklim, din, ekonomi, coğrafya, politika olabilir. Ülgener bu çoklu etken anlayışı ile Weber'e yaklaşmaktadır. Çünkü ikisi de nedensellik anlayışlarını tek bir faktöre yüklemek yerine, birden çok faktörün etkili olabileceğini savunmuştur. Bu düşünce aynı zamanda her iki düşünürün 'bütünsel' bir yöntemi benimsediklerini de apaçık göstermektedir. Bu durumu en güzel Ülgener'in şu sözü özetlemektedir:

“Zihniyet, toplumsal yapıdaki bütün kesimlerin sahip oldukları değer yargıları, tercihleri ve eğilimlerinin hepsini belli bir bakış açısından hareketle açıklayan bütünlükçü bir yaklaşımdır” (2011: 14).

Bu bilgiler ışığında zihniyetin çeşitli özellikleri olduğunu söyleyebiliriz. Zihniyet bünyesinde çeşitli unsurları barındırdığından, onun sosyal sistem analizinde kullanılması durumunda unsurlarının bütüncül etkisiyle daha açık bir çözümlemeyi ortaya koyduğunu belirtebiliriz. Zihniyet bu yönüyle; kapsamının bütünlükçü olması, olay ve olgulara 'kendine göre bakma' özelliğinden dolayı, yaşama tarzı ve kültür ile yoğun bir ilişki içinde olması ve değişme ile olan bağından dolayı çok yönlü unsurları birlikte ele alan, onları bir noktada bütünleştiren bir çözümleme yeteneğine sahiptir. Bu düşünce Weber'in yanı sıra Annales Okulu'nun düşünceleri ile de paralellik göstermektedir.

Ülgener'in bakış açısıyla zihniyeti sadece bu yönüyle ele almak yeterli olmayacaktır.

“Zihniyete sadece bütünlükçü yön açısından bakıldığında onun sadece içe dönük duygu ve his eksenli bir bakış açısı ile yaklaşılmasının eksik kalacağını belirtmek gerekir. Esasında zihniyet, yalnızca içe dönük bir his ve duygu dünyasından hareketle ele almak olgun bir yaklaşım olmayacaktır. Çünkü yapıdaki bütün toplumsal motif ve değerlerin tamamı, toplumsal tabandaki gerçek bir yapının elle tutulur gözle görülür

türden bir davranış temelinde (ampiriksel bir alana) bağlılığı bulunmaktadır” (Ülgener, 2006: 15).

Zihniyeti sadece maddi olarak dış dünyada bulunabilen bir olgu olarak görebilmek nasıl yanlış ise, zihniyeti sadece içe dönük soyut öğeler olarak görmek de şüphesiz ki büyük bir yanılgı olacaktır. Çünkü zihniyet hem içsel hem de dışsal davranışlarımızın bir sonucudur. Bu konu ile Şimşek şöyle düşünmektedir:

“Böylece zihniyete onun bütüncüllüğü açısından sadece içe dönüklük ile yaklaşılmayıp, buna ilaveten toplumsal gerçekliğinden değişen şartları çerçevesinde; somut toplumsal gerçeklere dayalı olarak konjektürel dinamik bir olgu olarak yaklaşılması, zihniyet kavramını açıklamada en gerçekçi ve kapsamlı yaklaşım olarak belirtilir” (2004: 60).

Zihniyetin sadece içe dönük yani başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, sadece soyut yani düşünsel bir olgu olmadığının, zihniyetin aynı zamanda somut toplumsal davranışlar ile gözlemlenebilir bütünlükçü bir olgu olduğunu unutmamak gerekir. Zihniyet hem maddi hem manevi öğeleri bünyesinde barındıran bir olgudur.

Tüm bu kavramsal açıklamalardan sonra Ülgener’e göre:

“Zihniyetin kapsamı bir toplumsal yapı hangi çağ(zaman)da bulunursa bulunsun bu toplumsal yapıdaki zihniyetin kapsamında, değişik davranış tipleri bulunmaktadır. Söz konusu toplumsal yapı içinde ayrı toplumsal grupların, zümrelerin ve sınıfların farklı yaşama tarzlarından dolayı oluşan bu tipler dikkate alınmadıkça, toplumsal yapının zihniyetinin tam olarak ortaya konması mümkün görülmemektedir” (2006: 28).

Bir toplumu iyi analiz edebilmenin en iyi yolu, toplumsal yapıdaki o toplumun eşyaya, sermayeye, üretime, girişimciliğe vs. gibi nedenlere ne tür bir bakış açısı ile bakıldığı önem taşımaktadır. Bu durum ise ancak zihniyetin bütünlükçü yönü ele alınarak ortaya konulabilecek bir durumdur. Ülgener’e göre her çağın baskın bir zihniyeti olmasına rağmen, farklı zihniyetlerin de varlığından söz edilebilir. Bu bakımdan Ülgener-Sombart ilişkisini zihniyet ve çağın görüşü açısından tekrar görebilmekteyiz. Çünkü Ülgener’in bu düşünceleri temel olarak Sombart’ın düşüncelerine dayanmaktadır. Sombart gibi Ülgener de çağın belirli bir kesiminde birden daha çok farklı zihniyetin olabileceğini savunmaktaydı.

Ülgener zihniyet çalışmalarını sadece maddi unsurlara yüklemeyi, bu yönüyle Marx'ın izlediği yoldan farklı bir yol izlemektedir. Aynı zamanda zihniyet çalışmalarını sadece din ve kültür ile kısıtlamayı Weber'den de ayırır, her ne kadar büyük oranda etkilenmiş olsa da. Ülgener Marx ve Weber'in zihniyet ile ilgili düşüncelerini kapsayan, her yönüyle bütünlükçü bir zihniyet inşa etmeye çalışmıştır. Çünkü Ülgener'e göre asıl değişim aracı insandır ve zihniyet değişti mi her şey değişebilir. Ülgener Batı ile Doğu arasındaki yol ayrımını zihniyette aramaktadır. Ülgener Batı dünyasının değişiminde başat faktör olarak şüphesiz ki zihniyeti görmektedir. Dolayısıyla zihniyet ile ekonomik dinamikler birbirleriyle doğrudan etkilidir.

Zihniyet ile iktisadi yapının bağlantılı olduğunu iddia eden Ülgener, ekonomik geri kalmışlık ve dolayısıyla kapitalizme ilişkin düşünceleri önemli bir yere sahiptir. Ülgener birçok düşünürün aksine kapitalizmin gelişme teorisini Rönesans devrimi ile başlatır ve Reform ile sürdürür. Bu ise kapitalizmin dar ve hemen oluşmuş ekonomik bir yapı olmadığını açıkça ortaya koyar. Bir bakıma bu açıklamaları ve analizleri, içsel tek faktörle biçimlenen ilerlemeci, tarihin sonu teorilerine değil, çok faktörlü, aşamalı, dönemsel ve döngüsel teorilerine bağlı kalır. Çünkü iktisadi olarak gelişme belli bir altyapı ve donanım gerektiren olgusal bir süreçtir. Buradan yola çıkarak kapitalizmin aşamaları konusunda Sombart'a bağlı kalan Ülgener, çalışmalarında Sombart'ın zihniyeti ve kapitalizmin gelişimine dair tezlerinden büyük oranda yararlanmıştır. Ülgener ticari kapitalizmin gelişim aşamasını Pirenne'nin teziyle; endüstri kapitalizm aşamasını Weber'in teziyle ve geç kapitalizm aşamasını ise Keynes'in teziyle açıklamaya çalışmıştır. Unutulmamalıdır ki Pirenne'nin 'ortaçağlaşma'sı ve Keynes'in 'devletçi makro ekonomisi' Ülgener'in büyük oranda yararlandığı teoriler olmuştur. Özellikle Ülgener Türkiye'ye dair ekonomik politikaları incelerken ve çözüm yolları ararken, 'keynesyen' ekonomi başat faktörler arasında yer almaktadır.

Ülgener zihniyet araştırmalarını yaparken, Batı dünyası üzerinde özellikle durmaktadır. Ekonomik alandaki büyük değişim ve dönüşüm şüphesiz ki bir zihniyet ürünüdür. Bu yönden bu durum Ülgener'in çalışmalarına ışık tutan temel argümanlardır.

“Ülgener, zihniyet değişimini ve kapitalizmin oluşumunu Calvinizmle başlatmadığı gibi sermaye birikimini de onunla başlatmaz. Batı'da büyük bir zihniyet değişimi yaşanmıştır. Ona göre, zihniyetteki değişimler önce Rönesans'ı ve daha sonra Protestanlığı (özellikle Calvinismi) doğurmuştur” (Sarc, 1987: 2).

Bu düşünceden yola çıkacak olursak, bu düşüncede Sombart'ın etkisi göz ardı edilmemelidir. Çünkü Sombart'a göre kapitalizm protestanlığı ortaya çıkaracak özgür ortamı yaratmıştır. Dolayısıyla protestanlık kapitalizmi değil, tam tersine kapitalizm protestanlığı ortaya çıkarmıştır. Zihniyet konusunu genel itibarıyla böyle özetleyen Ülgener'e göre iktisadi geri kalmışlığın ana unsuru zihniyet olmakla beraber, Batı dünyasının geçirmiş olduğu 'zihniyet' ve 'iktisadi dönüşümü' şu sözlerle özetlemektedir:

“Max Weber'in Batı'da zihniyet oluşumunu geniş boyutlar ile getirip bağlandığı düğüm noktasını burada aramalıyız: Üstte çevrenin uzun zamanlar kapalı duvarlar arasında sürdürdüğü disiplinli yaşama biçimi, bir yerde kabuğunu kırarak, kütlenin gündelik hayatına kaydırılmakla beraber yeni ve değişik bir çağ anlayışı, onun da gerisinde apayrı bir insan yüz çizgileri ile şekillenmiş oluyordu. Yeni ve gerçekten farklı bir insan: Hareketlerinin saati saatine hesabını tutan, her türlü düzensiz ve savruk yaşamanın şiddetle karşısında, sert ve müsamahasız bir nefis mürakabı! Bir bakıma kendisi ile kendi iradesi ile baş başa; soğuk ve kuru bir yalnızlığın adamı! Hiç bir ruhani (kişi veya örgüt) hiç bir otorite ona yardım elini uzatacak halde değil. Calvin'in Allah'ı artık İncil'in şefkatli 'baba'sı değildir, erişilmesi imkânsız bir mesafenin ötelerinde, hikmetine akıl sır ermez olan, Kul'a yalnız ve yalnız azamet ve şanını anma ve yüceltmeyi emreden hâkim, mütehakkim tanrıdır. Bu yüce buyruk kul tarafından Allah'ın tembel, cezbeli müşahadesi yerine, hücre içinde olsun dışında olsun günün her dakikasına hakkını veren bir düzen ve intizam içinde çalışmak ve yaratmakla yerine getirilebilirdi. İnsan, tanrının pasif bir seyirci ve müşahadecisi değil, yeryüzünde onun irade ve buyruğunun faal, aktif bir aletidir ve o haliyle dünyanın dışında değil, içinde ve ortasındadır. Dünya haz tarafı ile burada da, en aşağı diğerlerindeki kadar kirli; fakat yine de Allah tarafından yaratılmış olmakla kul tarafından da aynı espiri içinde işlenmek, şekil verilmek üzere insan eli ve iradesi önüne serili bir madde yığını! Kalvinist tanrıya içe dönük bir mürakabe yoluyla ulaşıp varlığını onun varlığında eritme peşinde ve iddiasında değildir. Bir bakıma, hikmetine akıl sır ermez olan takdirin ruh ve manasına inmeyi kendi boyunu aşan bir iddia sayıp sadece çağrıldığında inandığı iş'de. Tanrı buyruğunu icra etmekten öte kutsal misyon tanımayan bir iş ve aksiyon adamı ile karşı karşıyayız. Tersine ile yüzleştirerek söylemek gerekirse: Her yerde her şeyde ilahi takdirin manasını aramaktan ve belki o mana içinde varlığını eritip Hakk'la bir olmaktan ötede bir gaye tanımayan doğulu münzevinin tam tersi olan bir insan!

Batılı'nın dünyası yaratılmış bir 'eser' ve öyle olduğu için tanrı iradesinin aleti olarak insan eliyle aralıksız işlenip değiştirilecek, yenilenecek bir varlık: Doğulu'nunki (uzak doğu denilmek isteniyor) gözünü açıp kendini içinde bulduğu ve hayat boyu hiç bir noktasına el atmaya lüzum hissetmeyeceği, ezelden ebede kusursuz, dört başı mamur bir kuruluş; ve belki de el atmaya zaten gücü yetmeyeceği bir alın yazısı, bir kader!" (Ülgener, 1981a: 41-42).

Batı dünyasının geçirmiş olduğu değişim ve dönüşümü özetleyen Ülgener, Batı rasyonalizmini ve çalışma anlayışını ise şu sözleriyle tamamlar:

"Kapitalist zihniyetin safkan temsilcisi dikkat etmelidir ki, feodal çağın insanından yüzde yüz farklı olarak haz ve zevk tarafı ile bol kazancın peşinde değil, fiil ve hareket tarafı ile kazanmanın peşindedir. Calvinist gözü ile tanrı katında büyük günah, kazanılmış servetin üstüne yatmak, boş ve savruk yaşamaktır" (Ülgener, 1981a: 43).

Yukardaki cümleler ile Batı toplumunun geçirmiş olduğu büyük dönüşümü anlatan Ülgener, böyle bir dönüşümün neden Osmanlı-Türk dünyasında gerçekleşmediğini araştırmaya çalışmıştır. Bu konu ile ilgili çalışmalarını Ülgener büyük oranda zihniyet konusu üzerinden inşa etmiştir. Ülgener'e göre; Doğu-Batı arasındaki farkın ana sebebi olarak zihniyeti görmekte ve çalışmalarının ana unsuru olarak kullanmaktadır. Weber'in idel tip olarak belirlediği Calvinist mezhebinin ve çalışma ahlakının izlerini süren ve çalışmalarında büyük oranda bu yöntemden faydalanan Ülgener, böyle bir çalışma ahlakının Türk toplum hayatındaki yoksunluğunu veya eksikliğini irdelemeye çalışmıştır.

Ülgener'in düşünsel sistematigi içinde kapitalist ruhun oluşumu ve gelişimi açısından ilk kapitalist ruh oluşumunun ve servet birikiminin kavranabilmesi gerekmektedir. Bundan dolayı ticari kapitalizm ve merkantilizm gibi olguların yeterince anlayabilmek önem arz etmektedir. Aynı zamanda bu olguların kronolojik sırası ve Ülgener'in bu olgular arasında kurduğu bağ da önem arz etmektedir. Ülgener'in tarihsel olarak çalışmalarını ortaya koyması bu konuda işini kolaylaştırmaktadır.

Batı'nın geçirmiş olduğu kapitalizmin oluşumu Ülgener'e göre, uluslararası tüccar etkinlikleri, tüccarların devlet ve kiliseye karşı duruşuyla birlikte yol alır. Bu haliyle kapitalizmin oluşumu Protestanlıktan daha öncelere dayanmaktadır. Bu

bağlamda Batı’da burjuvazinin doğuşu, soylu ve kilise değer yargılarına karşı durarak gelişmiştir. Burjuvazi belirli bir dinsel tipi taklit ederek değil, kendi tipini oluşturarak başka bir deyişle kendi sistemsal altyapısını oluşturarak, kendi yasalarını oluşturmuştur. Protestan ahlakı, sadece burjuva yaşam tarzlarının meşru olduğu duygusunu vererek özgür birey ve düşünce sisteminin oluşmasında etkili olmuştur. Protestanlık, topluma egemen olan burjuvanın dinsel yorumu şekillendirebilmesinin doğal bir sonucudur. Bunu başka bir deyişle açıklayacak olursak:

“... insanlar protestan olduklarından dolayı kapitalist olmadılar, (aksine) kapitalist olduklarından dolayı protestan oldular. Kapitalistleşmeye başlamış olan toplumda da yeni değerlerin zafer kazanmasını kolaylaştırdılar”(Hill, 1995: 41).

Şüphesiz ki bu düşünce sistemi Sombart ile paralellik göstermektedir. Çünkü Sombart da bu bilgilere benzer şekilde Protestanlık mezhebinin kapitalizmi değil, tam tersine kapitalizmin Protestanlık mezhebine ön ayak olduğunu ve Protestanlık mezhebinin özgür düşünce sisteminin kapitalizm ile yoluna girdiğine dikkat çekmek istemiştir.

Batı dünyasının geçirmiş olduğu bu büyük dönüşümü sadece sermaye ve üretim araçları ile de açıklayabilmek mümkün değildir. Batı’nın geçirmiş olduğu bu büyük değişim ve dönüşüm bizim de çalışmamızın ana çatısını oluşturan ‘zihniyet’ meselesinin bir ürünüdür. Özellikle coğrafi keşifler sonucu Batı dünyasının yaşamış olduğu durumu Ülgener şu sözleriyle özetlemektedir:

“Haşın ve kaba olduğu kadar hesabını bilen ve kollayan bu ruh ‘kapitalist’ zihniyetin ta kendisidir! Garpte büyük keşiflerin bu zihniyetin uyanış ile aynı asırlara rastlaması elbette basit bir tesadüf eseri olamazdı; aralarında çok sıkı münasebetler bulunduğu aşikârdır”(Ülgener, 1991: 138).

Yukarda anlattığımız durumun oluşmasında dünya ticaret yollarının keşfi, kapitalist zihniyetin ortaya koyduğu değişim ve dönüşümün biri ve ilkidir. Daha sonra ise, kapitalizm ilk çağlarındaki dışa yönelik (ticaret ve merkantilizmin) kaba kâr aylayışından sıyrılarak içe, üretime, disiplinli çalışma, kazanç ve tasarruf anlayışına(Calvinizm) yönelmiş ve endüstriyel kapitalizm böylelikle ortaya çıkmıştır. Bunun karşıtı olarak Osmanlı-Türk ekonomik sistemi çözülmeye, darlığa ve rant kapitalizmine doğru yol almıştır.

3.1.1. Zihniyet-Edebiyat İlişkisi

Ülgener, iktisadi zihniyet ile girişeceği eleştirel muhasebeyi edebi metinler üzerinden yürütmesinden dolayı edebi metinler, Ülgener'in çalışmalarında büyük önem arz etmektedir. Dönemin ruhunu okumayı, Osmanlı-İslam toplumunda edebiyatın en yetkin örnekleri olan mesneviler, fütüvetnameler, şerhler, divanlar, gazeller, beyitler, pendnameler aracılığıyla yapmıştır. Çünkü bir çağın en büyük tanığı ve yol göstericisi olarak edebiyatın etkisine vurgu yapmaya çalışan Ülgener; bir çağın temel sorunları, alışkanlıkları ve dönemin zihniyetinin en güzel örnekleri içinde bulundukları dönemin edebiyat dilinde bulunabileceğine inanmaktaydı. Ülgener'e göre, zihniyet dünyasını açıklamada edebiyat ürünleri ikili bir role sahiptirler. İlk olarak dönemin edebiyat türleri zihniyet üzerinde şekillendirici bir güce sahiptir. İkinci olarak ise inandırıcı gücü ve renkliliği ile sanat eserinin muayyen bir tavır ve davranışı başka herhangi bir aracın başarabileceğinden kat kat fazlasıyla bilinçaltına yerleşmekle kalmayıp, çağın görüşünün bir parçası haline gelmeyi başardığı inkâr edilemez. Bununla ilgili Donald'ın:

“Şiir, roman, hikâye, piyes, destan vb. sanat ürünleri çağın zihniyetini hem şekillendirici hem de tanıtıcı olmak bakımından zihniyet tahlillerinde önemli bir yere sahiptir” (1985: 75), sözü büyük önem arz etmektedir. Donald'ın da dile getirdiği gibi Ülgener'de bu konuda kendisiyle aynı düşünmektedir. Ülgener çalışmalarında büyük oranda edebiyattan yararlanmıştır. Ülgener'e göre, İktisat zihniyetini tespit edilmesinde en önemli kaynaklar arasında edebiyat ve sanat yer almaktadır. Edebiyat ve sanat kolektif bilince mal edilmemiş faktörleri yansıtmadıkları gibi yalın ve dolaysız bir anlatım sağlarlar. Fakat bu kaynaklardan elde edilen bilgilerin, diğer kaynaklardan elde edilenlerle birlikte değerlendirilmeleri gerekir. Belirlenen iktisat zihniyetini meydana getiren unsurların, önem dereceleri farklı olmakla beraber, sayılamayacak kadar çoktur. Fakat bunlar içerisinde insanların dini inanış ve telakkilerinin, iktisat zihniyetini belirlemede önemli bir yeri olduğunu söyleyebiliriz.

Ülgener, bir dönemin ahlak ve zihniyetini anlama noktasında, sanatı ve özellikle edebiyatı, zihniyet dünyasını şekillendiren sebeplerden biri olarak görmektedir. Araştırmalarında Nabi'nin “Hayriye” adlı eseriyle dönemin çözülmesini ele alır ve

irdelemeye çalışır. Özellikle bu eser üzerinden araştırmalar yapan Ülgener, dönemin ahlak ve zihniyetine ışık tutmaya çalışır. Divan şairi Baki'nin beyitlerinden yola çıkarak pre-kapitalist dönemi ve ortaçağ zihniyetini araştıran Ülgener, aynı zamanda şiirleri dönemin sosyo-ekonomik zihniyetini anlamak ve açıklamak için kullanmaktadır.

Ülgener'in incelediği edebiyat türleri genel itibariyle ya tasavvuf ya da Divan edebiyatına ait eserlerdir. Özellikle içe kapanma ve kendi deyimiyle 'ortaçağlaşma' sonrası esnaf zihniyeti üzerine yoğunlaşan Ülgener buna paralel olarak fütüvvetnamelerden yararlanmıştır. Çünkü fütüvvetnameler belirli bir sınıfın ahlakını gözden geçirme ve dolaşımını ele alması itibariyle önem arz etmektedir. Bu edebi eserlerin yanı sıra eski dönemlerin Türk âdet ve ahlakını gösteren eserler arasında seyahatnameler, surnameler, viladetnameler, şehrengizler, mesnevi tarzında manzum ve mahalli hikâyeler ve şiir mecmualarından da yararlandığını söyleyebiliriz. İktisat tarihinin, tarihin diğer kollarından özellikle de edebiyat ve folklor tarihini de bu listeye ekleyebiliriz.

Kimi define bulur kimi kimya bilir,
Kimi usul-ı nağme ve nakş-ı hava bilir,
Makbul-i hazret olmaya yok çare Nevi
Ne şeyh-i şeh'r olur ne mücerreb dua bilir! (Ülgener, 1981a: 162)

Bu beyitte dile getirdiği gibi Kâtip Çelebi'nin Fezleke adlı eserinden yararlanarak dönemin şartlarını ve zihniyet dünyasına dair ipuçları arayan Ülgener pre-kapitalist toplum yapısını ve değer yargılarını şöyle özetlemektedir:

'Define kimya ve müverreb dua ptekapitalist kazançların –bilhassa Şark ülkelerinde- daha çok dikkat çekmektedir'(Ülgener,1981a: 162).

Meta-ı zühd sığışmazdı mahzen-i dehre,

Amelkünân-ı riya işledikçe satmasalar! (Ülgener, 1981a: 165)

Nabi'nin bu sözleri dönemin şartlarını ve düşünce dünyasını en net şekilde yansıtmaktadır. Özellikle çözülme dönemi ile beraber içe kapanma ve ortaçağlaşma diye tabir edebileceğimiz dönemde doğal yollarla geçim kaynaklarının çok fazla daraldığını söyleyebiliriz. Bu durum uluslararası dengelerin değişmesi ile doğrudan ilgilidir. Bu durumun ortaya

ıkmasında şüphesiz ki ticaret yollarının önemini kaybetmesi sonucu, toplumsal alanda esnaflaşma, ortaçağlaşma ve tasavvufun önem kazanması ana unsurlar olarak kabul edilebilir. Bu dönemin temel özellikleri ise dar ve katı erevesi ile yeniliğe ve değişime kapalı olmasıdır. lgener edebi eserlerin kendi çağının dinamiklerini yansıtm özelliklerinden yararlanarak zihniyet araştırmalarının kökenine inmeye çalışmıştır.

lgener, klasik edebiyat metinlerine, edebiyat tarihimizin veya edebiyatı toplumsal sınıfların zevki doğrultusunda yorumlayanların dışında ve bu bahse girmeden, zihniyet analizi açısından zengin bir malzeme anlamına gelen edebi türlerin, nasıl kullanılabileceğine dair bir metot sunmakta ve bu metot doğrultusunda Bağdatlı Ruhi ve Ziya Paşa örneklerini karşılaştırmaktadır. Zihniyet araştırmalarının yöntemini ve malzemesi hakkında bilgi veren lgener, klasik nazım formları arasında terhib-i bendi seçmektedir. Aynı zamanda bu türün lirik metinlerden farkını açıklamaya çalışır. Burada lgener'in asıl olarak vurgu yapmaya çalıştığı şey subjektif-objektif ayrımıdır. Gazel ve kaside gibi lirik biçimler hiç şüphe yok ki, şairin subjektif yargılarını, türün tabiatına uygun olarak daha çok yansıtan eserlerdir. Oysaki edebiyat dışı bir alanın, edebiyattan malzeme elde etmeye çalışmasında esas olan objektif malzemedir. Terhib-i bendler de bu bakımdan lgener'e objektif malzeme sağlama açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. lgener, her türlü ikbal endişesinden uzak, taşranın sknetini tercih etmiş olan Bağdatlı Ruhi ile onun aksine, ömrü şan-şöhret peşinde geçmiş, Tanzimat'ın merkezi bürokrasisinde, geçici sürede olsa kendine yer bulabilmiş Ziya Paşa'nın edebiyat alanındaki çalışmalarından yola çıkarak karşılaştırmalı olarak çalışmalarını yapmıştır.

lgener'in çalışmalarında Ziya Paşa ve Bağdatlı Ruhi'nin edebi eserlerinden yararlanmasını tesadüf olarak görmemek gerekir. Bir yandan alt tabaka ile i içe ve toplumsal sıkıntılar ile yakından ilgili olan Bağdatlı Ruhi, diğer tarafta ise şöhret ve makam peşinde koşan st tabaka ile yakın ilişkiler içerisinde olan Ziya Paşa, lgener'in çalışmalarında yararlandığı iki önemli şahsiyettir. Bu iki yazar şüphesiz ki zihniyet konularında lgener'in en çok yararlandığı kişilerdir. lgener çalışmalarında bu iki şahsı bir nevi Weber'in ideal tipine benzer bir şekilde kullanmıştır.

3.1.2. Zihniyet Oluşumunda Tavan-Taban İkiliği

Ülgener'in zihniyet tahlillerini yaparken kullandığı önemli metaforlardan biri de 'tavan-taban' ikiliğidir. Ülgener, iktisat ahlakını etkileyen faktörlerden biri olarak 'alt ve üst' başka bir deyişle 'taban ve tavan' şeklindeki yapılanmanın etkisi üzerinde durmaktadır. Tavandaki örnek hayat tarzı tabana doğru fikri olarak etki ederek kültür, zihniyet dünyası ve iktisadi hayatın şekillenmesinde önemli bir role sahiptir. Konuya dair genel bir giriş yapacak olursak, Ülgener 'tavan-taban' ikiliğinin zihniyet üzerindeki etkisine şöyle vurgu yapar:

“Zihniyet oluşumu, aslında uzunca bir süre üst katlarda (tavan) belirlenen fikirlerin derece derece ve çoğunlukla da –asıllarına göre- kabalaştırılmış halde alt katına (taban) sızıma ve yayılmalarının tarihi sürecini verir” (Ülgener, 2006: 661).

Ülgener'in tavan ve taban ile kast etmek istediği dini hayat tarzları arasındaki ayrışmadır. Buna benzer olarak böyle bir durumu Weber'in çalışmalarında da görmek mümkündür. Weber çalışmalarında buna benzer olarak bu kavramları 'virtüöz ve kitle' dindarlığı şeklinde ortaya koymaktadır. Ülgener aldıkları dini eğitim seviyesine göre havas denilen elit tabakanın dine bakışı ve dini anlayış biçiminin, avam denilen kültür düzeyi düşük ve sade bir dini hayat yaşayan kesimden doğal olarak ayrıldığını söylemektedir. Bu farklılıkta dikkat edilmesi gereken diğer bir unsur ise bireyin din ile ilişkisi ve dini anlama kapasitesidir.

Şüphesiz ki Ülgener'in zihniyet ile ilgili araştırmalarında tavan-taban ikiliği çok önemlidir. Üstte oluşan ve olgunlaşan düşüncelerin zamanla alta sızarak orada meydana getirdikleri birikim kütle ahlakını ve zihniyetini şekillendirmede kilit noktalardan biridir. Bu düşüncenin Batı dünyasındaki tezahürlerini en kolay görebileceğimiz yerden biri Max Weber'in Protestan Ahlakı ve kapitalist zihniyet ilişkisini açıklarken dayandığı noktalardan biri de 'taban-tavan' ikiliğidir diyebiliriz. Weber'in kapitalizm doğuşu ve manastır ilişkisine baktığımızda, uzun bir zaman boyunca üstte(tavanda), manastırlarda, içe dönük bir arınma ve nefis terbiyesi olarak sürdürülen düzenli yaşama ve çalışma pratiğinin reformasyonla, başka bir deyişle dini reformlarla beraber dışa ve tabana yansması, Weber'e göre bu durum çok farklı bir insan tipinin oluşması ve şekillenmesinde başat faktör olmuştur. Unutulmamalıdır ki Batı'nın geçirmiş olduğu bu değişim ve dönüşüm aynı zamanda Tanrı'nın şanını, gösterişsiz bir hayat ve israfsız bir

hayat ile sürdürme, aynı zamanda dakikası dakikasına hesabını tutan bir çalışma ile mümkün olabilmıştır. Bu düşünce aynı zamanda kapitalist zihniyetin çekirdeği ve prototipi olmuştur.

Tavan ve taban ikiliği bizi burada peşine taktığı tepki ve mücadelelerle değil, daha çok üstten alta temas ve sızmalar tarafı ile ilgilendirecektir. Biraz önce de belirttiğimiz gibi:

“Belli bir yaşama türü, örnek olarak, tam ve dört başı mamur ifadesini kalifiye bir çevrede bulur. Örnek alınan inanç ve idealin zirveden tabana süzülüşü bütün bir kültür ve zihniyet dünyasının ve o arada iktisat ahlakının yüz çizgileri belirlenmiş olacaktır. Bir bakıma, Max Weber’in ünlü tezinin (Protestan Ahlakı ve Kapitalist Zihniyet) can alıcı noktasını buraya bağlayabiliriz” (Ülgener, 1981a: 38).

Kapitalizm ve Protestanlık mezhebinin doğuşundan sonrası Batı dünyasına baktığımızda ise, Protestanlıkta Katoliklerde var olan ruhban sınıfı gibi bir kurumu kabul etmedikleri için tavan-taban gibi bir problem de bu duruma paralel olarak bulunmamaktadır. Özellikle Protestanlığın Kalvinci kolunda Tanrı ile kul arasına papazların girmesi, aracılık yapmaları ve papazların imtiyazlı konumları söz konusu değildir. Kalvinist anlayışta herkes çalıştığının karşılığını alır. Aynı zamanda manastıra kapanma olmadığı gibi düzenli çalışma anlayışı, meslek ahlakı, lüks ve israftan kaçınarak tutumlu olma anlayışının ön planda olduğunu söyleyebiliriz.

Toplumsal yapımız ve zihniyet dünyamıza geldiğimizde ise Batı’dakine benzer düşünceleri bulabilmek mümkün. Fakat İslami tradisyondan başlayarak, İslam bilginleri tarafından dile getirilen irade ve çalışma yanlısı düşüncelerin tabana yeterince aktarılmadığını görebiliriz. Dolayısıyla Batı dünyası bunu düşünce ve çalışmayı tetikleyici iradeyi kendi lehine çevirirken, Doğu toplumları bu durumun üstesinden gelememiştir. Ülgener bunun ana nedeni olarak Bâtını eğilimli dini düşünceleri ve mezhep propaganlarında aramaktadır. Bu durum ise tavanda olgunlaşmış düşüncelerin tabana sığlaştırılmış bir şekilde aktarılmasından başka bir şey değildir.

Ülgener (1981a: 112) tavan-taban ikiliğini şu cümlelerle ortaya koymaya çalışır:

“Tavandan aşağıya süzildükçe öz ve mana tarafı gide gide sığ, monoton bir düzlüğe gelip oturmuş bir kültür dünyası ve onunla birlikte her türlü manadan soyunmuş olarak boşa yüzen bir yığın kuru, cansız kalıplar ve şemalar” şeklinde

özetlemektedir. Bu bağlamda tavandan tabana gittikçe kavramların ve değerlerin iinin boşaldığını ve anlamını yitirdiğini söyleyebiliriz.

Konu ile ilgili aslında çok uzak tarihe gitmeye gerek yoktur. lgener'in Cumhuriyet ile ilgili düşüncelerini ele almamız bu konu hakkında daha aydınlatıcı olacaktır. lgener Cumhuriyet Devrimi'nden bahsederken, halka rağmen devrim olamayacağını ifade etmeye çalışmıştır. Başka bir deyişle söylemek gerekirse, yeni yönetim biçimi ve inkılapların halka mal edilmeden başarıya ulaşmanın imkânsızlığına vurgu yapmaya çalışmıştır. Yani yapılmak istenen devrimler sadece yönetici kesimle, başka bir deyişle üst kesimle sınırlı kalmıştır. Toplumun sahip olduğu değer yargılar ve din unsuru olmadan, bu konular ve değerleri dikkate almadan devrimi başarılı kılmak şüphesiz ki çok zordur. Bu devrimler ancak tavandan (üst kesimden), tabana (alt kesime) yansıdığı sürece başarılı olabilir. lgener bunun reçetesi olarak da 'zihniyet' i görmekte ve vurgulamaktadır. Yani devrim ve reform öncelikle zihniyette ile başlar.

lgener, Cumhuriyet'in ötekisi olarak sunulan geleneksel ve tepkisel muhafazakârlığın kökenindeki halk, İslâmî/tasavvufî eleştirirken aynı zamanda Kemalizmden de farklılaşmaktadır. Çünkü zorlama ve tepeden inme devrimlerle bu zihniyetin değişmeyeceğini ve ancak "piyasa" marifetiyle rasyonel/kapitalist insanın yaratılabileceğini düşünmektedir. Bu nedenle lgener, Cumhuriyet'in söylemine rağmen, gerçekte bir zihniyet değişikliği yaratamayacağını ve sınırlılıklarının farkındadır. lgener bu noktada geleneksel ve tepkisel muhafazakârlığın kaynağını eleştirirken, Cumhuriyet'in bürokratik muhafazakârlığını da eleştirmektedir. Piyasa ilişkilerinin yaygınlaşmasıyla ortaya çıkacak rasyonel insan tipinin ve yeni sınıfların, Kemalizmin dolduramadığı moral zemin eksikliğinin İslâm'ın ilk ve öz halinde mevcut olan "kapitalleşmeye açık" İslâm'ın koyularak aşılacağını düşünmektedir. lgener bu şekilde yeni Türk muhafazakârlığının gelişme koordinatlarını ortaya koymaya çalışmaktadır. Bunu yaparken "tavan-taban" ikiliğinin önemine vurgu yapan lgener için bu iki kavram zihniyet ile ilgili çalışmalarında kullandığı önemli metaforlardan sadece bir tanesidir. Çünkü lgener, halka rağmen devrim ve dönüşümün yaratılamayacağını ve kültürel dinamiklerimizden beslenen milli modellerin ön plana çıkması gerektiğini vurgulamaya çalışmıştır. Bu durum da ancak tavan da oluşan değişim ve dönüşümün tabana yansması sonucu mümkün kılınabilir. Bu ise durum ise zihniyet alanındaki değişim ve dönüşümler ile mümkün kılınabilir. Değişim ve dönüşüm öncelikle zihniyette yer edinmelidir.

Sonuç olarak Türkiye gerçeğinden yola çıkacak olursak tavan-taban ikiliği reform ve değişim için kilit bir role sahiptir. Batı'nın geçirmiş olduğu devrim ve dönüşüm nasıl ki halk ile başarılı oldu, bizim de kendi toplumsal dinamiklerimiz üzerinden hareketle halkı da kapsayan değişim ve dönüşümlere ihtiyacımız olduğunu söyleyebiliriz.

3.2. Ülgener'de İktisat Zihniyeti

İktisat bilimi, konusu insan ve toplumun ekonomik faaliyetleri olan sosyal bir bilimdir. İktisadi hayat hangi ülke ve çağda olursa olsun, sadece belli başlı ekonomik büyüklükler ve rakamlardan oluşan maddi bir dünya değildir.

İktisat zihniyeti kavramı, zihniyetin iktisadi faaliyetlere bakan yüzüdür, diyebiliriz. Sadece zihniyetin içe dönük duygu ve inanış olmayıp kendini bir takım hareket ve davranışlar halinde açıklayan, yaşama stilinin ifadesi ve esasta sosyo-kültürel ürünün bir parçasıdır.

Türk dünyasının en önemli sosyologları arasında görülen Ülgener aynı zamanda iktisatçı olması nedeniyle, iktisadi konulara eğilmiş ve ekonomik değerleri irdelemiştir. Ülgener'in ilim dünyasına kazandırdığı önemli kavramlardan biri de 'iktisat zihniyeti'dir. Ekonomik alanda geri kalmanın nedenlerini Türk toplumu üzerinden araştıran Ülgener için iktisat zihniyeti kavramının önemi çok büyüktür. Ülgener'e göre iktisat zihniyeti sadece manevi öğeler ile anlatılabilecek bir terim değildir. Ülgener İktisat zihniyeti terimi ile aynı zamanda bireyin dış dünyada davranışlarında ve yaşama tarzı üzerindeki etkisinin çıplak gözle görülebilmesine vurgu yapmaya çalışmıştır. Başka bir şekilde ifade edecek olursak iktisadi yapı ve faaliyetleri, 'insanı' analiz dışı tutarak kavramak imkânsızdır. Çünkü iktisadi faaliyetlerin oluşturucusu ve yürütücüsü insan olduğu gibi, nihai hedefi de insandır.

Türkiye'de iktisadi geri kalmışlık konusu uzun süre devletin gündemini meşgul etmiştir. Bu duruma paralel olarak, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk dönemlerinden itibaren ekonomik planlamalar üzerine oldukça detaylı çalışmalar yürütülmüştür. Özellikle Atatürk döneminde 1930-1937 yılları hariç uygulanan devletçi ekonomi politikaları başarısızlığa uğramıştır. Ülgener'e göre bu politikaların başarısız olmasının en büyük

etkeni olarak da “insan”ın iktisadi hayatının merkezine alınmamasını görmektedir. Çünkü Ülgener insanın devre dışı bırakıldığı bir ekonomik politikanın başarıya ulaşmasını mümkün görmemektedir.

İktisadi araştırmalarında büyük oranda etkilendiği Weber ile Ülgener’i en çok yakınlaştıran şeylerden biri de çalışmalarında ‘dini’ ön plana çıkarıp açıklamaya çalışmalarıdır. Ülgener de özellikle iktisadi alanındaki çalışmalarında dinin önemini vurgulamaya çalışmıştır:

“Peki iktisadi zihniyet dediğimiz olgu her yerde aynı mıdır?” ve her yerde aynı gelişim evrelerinden bahsedilebilir mi? Şüphesiz ki hayır. İnsanlar iktisadi faaliyetlerinde farklı zihniyetlerde karşımıza çıkmaktadırlar. Bazı insanlar sınırsız kâr ve kazanma hırsı ile dolup taşarken bazı insanlar ise günlük kazanç seviyesini temel alabilmektedir. Bu konu hakkında:

‘Çiftçinin ve zanaatkârın iktisat zihniyeti ile müteşebbis ve tüccarın iktisat zihniyeti farklıdır. Gelişmiş bir liman kenti ile küçük bir kasaba ahalisinin zihniyetleri de birbirinden çok farklılık arz eder. İktisat zihniyeti coğrafi bölge ve meslek itibarıyla da farklıdır (Rostow, 1980: 83).

Bu durum bir nevi uzmanlaşma ile bir ilişki kurularak düşünülebilir. Bir öğretmen ile bir mühendisin ya da başka bir deyişle Afrika kıtasında yaşayan bir insan ile Kuzey kutbunda yaşayan bir insanın zihniyetleri büyük oranda farklı olabilir. Bu durumun oluşmasında sosyal statü, coğrafi konum ve meslek etkili olabilir. Bu sözde ifade edildiği gibi bir toplumda birden çok zihniyetin değişik yansımaları görülebilir. Bu bilgiler doğrultusunda bir çağın belirli bir döneminde birden çok farklı iktisadi zihniyetin görülebildiğini söyleyebiliriz. Ama muhakkak ki belirli bir iktisat zihniyetinin diğerine üstünlüğü vardır. Bu durumda hâkim zihniyetine çağın iktisat zihniyeti de denilebilmektedir.

Ülgener Batı’nın rasyonelleşmeye dayalı gelişimi ve dönüşümü karşısında Doğu’nun niçin gelişemediği soruna cevap aramış ve Doğu’nun niçin gelişme ve kapitalistleşme konularında geri kaldığını araştırmaya çalışmıştır. Sombart’ın etkisiyle, özellikle her çağın kendine özgü bir dinamiği ve zihniyeti olduğunu savunan Ülgener bu durumu şöyle özetlemektedir.

“Ve nihayet iktisat: Her türlü görenek ve alışkanlık bağlarının üstünde piyasa şanslarını akıl ve hesap yoluyla değerlendirme demek! Reformasyon da kapitalizm de o halde aynı çağın ve espirinin çocukları olarak bir çizgi üzerine oturmuşlardır. Kapitalizmi aslında kapitalizm yapan özelliği de aynı çizgide aramak lazımdır. ‘Kapitalist zihniyet’, Max Weber’e göre, birçoklarının sandığı gibi hudutsuz bir kazanma ve sömürme hırsı demek değildir (öylesi tarihin her devrinde görülmüştür). Batı kapitalizmi için yeni olan, düzenli bir ‘meslek’ çatısı altında rasyonel-metodik çalışmayı kendine vazgeçilmez bir hayat ilkesi ve felsefesi hâline getirilmiştir, tüketim ve gösterişten çok tutum ve hesaplılık tarafına yatkın vazife ve iş adamıdır. Weber bir yandaki bu düzenli yaşama tutkusu ile öbür yanda Protestanlığın(Luther kolu hariç) metodik-rizayetçi kanadı olan Kalvinizm onunla bir çizgide olmak üzere püritanizm(kısmen Hollanda ve İngiltere ile Kuzey Amerika) arasındaki yakınlık üstünde durur. Weber’e göre, böyle bir yakınlığın bir kalemde red edilip geçilmeyeceğini gösteren bulgu ve veriler az değildir. Ampirik çalışmalar katoliklerin iktisadi hayata Protestanlardan çok daha az katıldıklarını göstermektedir. Yine bugün için, az gelişmiş dediğimiz ülkelerden hiçbirinin Protestan olmadığı rahatlıkla söylenebilir. O halde ortak çizgiden giderek iktisat ahlakı ve zihniyeti ile din ilişkisi üzerine bazı sonuçlara varılmaz mıydı? Montesquieu, İngilizlerin başka milletler karşısında başlıca üç noktada kırılmaz bir rekor sahibi olduklarını söyler: Dindarlık, ticaret ve hürriyet! Weber soruyu burada da tekrarlar: İngilizlerin ticaretteki aşılmaz üstünlüğü ile şu dindarlıktaki rekorları arasında(hürriyet de dâhil) yakın bir ilişki kurulmaz mıydı?” (Ülgener, 1981a: 17-18).

Ekonomik geri kalmışlık sorunsalı üzerinde duran Ülgener, yöntem olarak Weber etkisinde kalıp, Weber’e benzer bir yöntemi Türk toplum yapısı üzerinde denemeye çalışmıştır. Bu yöntem şüphesiz ki Weber’in Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu adlı çalışmasında ortaya koyduğu yöntem ile paralellik göstermektedir. Batı toplumunun geçirmiş olduğu büyük devrim niçin Doğu toplumlarında yaşanmamıştır sorusundan hareketle, zihniyet dünyamızı ve bunun iktisadi boyutlarını ele almaya çalışmıştır. Ayrıca manevi-zihni olguları ele alarak çözüm aramaya çalışması Ülgener’in Alman Düşünce Okulu ve Weber’den etkilendiğini gösterir.

Weber'in Protestanlık ile ilgili tezlerine değinen Ülgener böyle bir değışimin ve dönüşümün ülkemizde yer bulamamasına eğilmiş ve Batı dönüşümünü Weber'den hareketle şöyle tasvir etmeye çalışmıştır:

“Ayrı dünyalar olarak din ve iktisadi ikisi de aynı paralel de yol aldıkları sürece ortada bir mesele yoktur... Şaşırtıcı olan, olsa olsa din ve kapitalist zihniyet gibi birbirine zıt dünyaları bir çatı altına getirmektir. Max Weber'in de yaptığı bu idi” (Ülgener, 1981a: 16), sözleriyle din ile iktisatın beraber yol alabileceklerine ortaya koymaya çalışmaktadır.

Fakat Ülgener'in her anlamda Weber ve Alman Tarihçi Okulu ile aynı fikirde olduğunu düşünmek hata olur. Ülgener İktisadi düşüncesini insan boyutu ile ele alarak çalışmasını özgün kılmaktadır. Ülgener'e göre:

“İktisadi hayatı, sadece dış verilerden oluşan bir madde dünyası olarak görmemek gerekir. Bütün bu yığınların arka planında kültürün kendine özgü olarak ürettiği tavır ve davranışlar ile ‘insan’ gerçeği bulunmaktadır. Örneğin kapitalizmi kendi sistemi içinde kapitalizm yapan şeyin sadece dış görünüşü ile anlaşılan para, sermaye akımı ya da bunları düzenleyen kuruluşlar olmayıp, bunlardan daha önemlisi olan çağın tipik insan davranış biçimi vardır” (Ülgener, 1981b: 12).

Her şeyden önce belirtmek gerekir ki Ülgener'in iktisat anlayışını insan olmadan ele alabilmek mümkün değildir. Belki de Ülgener'in bu anlamda ortaya koyduğu en büyük başarılarından biri iktisat-insan ilişkisini beraber ele alması olmuştur. Ülgener'e göre; insan unsurunun göz ardı edilip iktisadi olaylara salt meta ve para akışı olarak bakılması büyük bir yanlıştır. Çünkü tüm rakamsal ve matematiksel bağlantıları ruh ve mana olarak dolduracak tek şey insandır ve insan olmadan bunların hiç bir anlamı olamaz. Ülgener'in bu düşünce ile iktisatı yorumlaması ve ele alması şüphesiz ki çalışmalarını özgün kılmaktadır.

Ülgener Osmanlı-Türk toplumunun ekonomik geri kalmışlığını tarihsel bağlamı esas alarak kültürel boyutları ile açıklamayı tercih etmiştir. Ülgener zihniyet ve iktisat zihniyeti kavramlarından ne anlamamız gerektiğini şöyle açıklamaktadır:

“İktisat süje veya süjelerinin (ister üretici ister tüketici veya yönetici olsun) benimsedikleri hareket ve davranış normlarının söz ve deyim halinde ve çoğunlukla

telkin yollu açıklanışı! Bir bakıma genelde hepsi belli bir bakış açısında bütünleşmiş haliyle sürdürülen değer hükümleri, tercih ve eğilimler toplamı! Daha kısası: Dünyaya ve dünya ilişkilerine içten doğru bir tavır alışı!” (Ülgener, 1983: 19).

Buradan yola çıkarak söylenebilir ki; zihniyet bir bilgi türü olarak değil, bundan daha çok bir bilme ve eyleme tarzıdır. Bu bilgiler ışığında zihniyet; din, toplumsal norm, kültür ve ideolojiden bir takım farklılıklar ile ayrılır. Fakat bu faktörler zihniyet üzerinde etkili olabilmekle beraber, zihniyet bu etkenlerle sürekli bir dönüşüm ve etkileşim içerisinde. Aynı zamanda bu etkenler zihniyet üzerinde şekillendirici bir etkiye sahiptirler.

Ülgener’in çalışmalarında zihniyet konusu kadar, iktisadi zihniyet konusu da büyük bir önem arz etmektedir. Ülgener, Werner Sombart ve Max Weber’den yararlanarak iktisat zihniyeti ve iktisat ahlakı kavramlarını geliştirir. Bu anlamda Alman Tarihçi Okulu’nun önemli temsilcileri olan bu iki düşünürde iktisat ahlakı ve iktisat zihniyeti arasında büyük bir ayrım yapmadıkları görülmektedir. Ülgener’in çalışmalarının ana temasını oluşturan bu iki kavramı özenle birbirinden ayırmaktadır. Bu durum ise Ülgener’in bu alandaki çalışmalarının özgünlüğünü yansıtmaktadır.

Zihniyetin somut görünümünün ‘olan’ı, ahlakın kategorik emirlerinin ‘olması gereken’i işaret ettiği söylenebilir. (Olan derken iktisat zihniyetinden, olması gereken derken ise iktisat ahlakını kastediyoruz.) Zihniyet davranışlarla birlikte varlık kazanan bir olgudur. Ahlak ise davranışların dışında yer alan bir konum işgal etmektedir. Ülgener (2006: 19)’ a göre:

“İktisat ahlakı, gündelik tavır ve davranışlarımızın üzerine –doğrudur veya eğridir yollu- yargılayıcı değer hükümlerinin söz ve deyim halinde ifadelendirilmiş bütünüdür”. Ahlak soyut ve manevi hayatımıza yer alırken, zihniyet kişinin gerçek davranışlarında sürdürdüğü inanç ve değerler toplamıdır. Konuyu daha da açacak olursak:

‘İktisat ahlakı uyulması gereken(veya istenen) normların veya hareket kurallarının toplam ifadesi olurken, iktisat zihniyeti gerçek davranışında kişinin sürdürdüğü değer ve inançların toplamıdır’(Özkiraz, 2000: 129).

Bu bilgiler ışığında ahlakın toplumsal faktörlerin etkisiyle şekillenmiş normatif bir çerçeve olduğunu, zihniyetin ise toplumsal süreçlerin de içinde hala kullanılmakta olan davranış ve tutum alışların bir birlikteliği olarak değerlendirilebilir.

İktisat zihniyeti ve iktisat ahlakı terimlerini birbirinden ayırmak için yapılan bu tanımlar ve yorumlar kimi zaman yetersiz kalabilir. Çünkü bu iki kavram iç içe geçmiş bir bütün gibidir. Ülgener bu ayrımı yapmada ki temel amacı anlamayı kolaylaştırmaya yöneliktir. Lakin bu iki terimin ayrılmaz ve birbiri içine girmiş bir bütün olduğu unutulmamalıdır.

İktisadi geri kalmışlık konusuna değinecek olursak; “Maddeci kültür özelliklerine dayalı Batı toplumunda değer ve ahlakın temel hedefi, kapitalist girişimci bireyin dünyevi alanda fayda maksimizasyonunu gerçekleştirmesi sonucu kapitalist tekel gücüne sahip olmaktadır. Bunu da bireysel zihni örgü olarak ‘maddeye azami ölçüde’ sahip olma, ‘insan insanın kurdudur’ zihniyetinin geliştirdiği az ile yetinmeme, hırslılık ve akılcılık adı altında rasyonel egoist tutum sergileme” (Saraçoğlu, 2000: 94).

Her anlamda az ile yetinmeyen, bireyseliği toplumsallığın önünde tutan bir zihniyet. Kapitalist-Liberalist güce sahip olma arzusunda olan bir zihniyet. ‘Vakit nakittir’ felsefesinin hâkim olduğu ve madde ile sürekli temas halinde olmayı tercih eden bir zihniyet anlayışı. Doğu toplumlarının iktisadi anlayışlarına bakacak olursak durumun tam ters yönde hareket ettiği görülmektedir. Her şeyden evvel ‘aza kanaat etmeyen çoğu bulamaz’ felsefesinin hâkim olduğu ve aza şükretmeyi ön plana çıkaran bir zihniyet oluşumunun olduğunu ortaya koyabiliriz. Söz konusu olan zihniyeti kanaatkâr olarak ele almak yanlış olmayacaktır. Kanaatkâr olduğu kadar bölüşümcü ve bütünleşmeyi destekleyen bir zihniyet. Fakat bu kanaatkâr zihniyet çok kazanmayı engelleyen bir zihniyet değildir. Bu zihniyetin toplumda tekeli, egoist ve haksız kazancın karşısında olmakla beraber çok kazanmayı engellememektedir. Ama zamanla bu düşünce aşınmaya uğramıştır. Özellikle uluslararası gelişmeler ve içe doğru kapanma sonrası etkili olan Bâtını tasavvufun etkisi ve bu tasavvufun yanlış yorumlanması sonucu bu durum çok farklı bir boyut kazanmıştır. Ama bunun yanında sayı olarak çok az olsalar da birikime, sermayeye ve çalışmaya büyük önem tasavvuf topluluklarından da söz edilebilir. Bunun yanında Bâtını tasavvufu her anlamda olumsuz ele almak doğru bir yargı olmayacaktır. Çünkü uluslararası siyasi ve ekonomik dengelerin değişmesi

sonucu halk arasında dayanışma ve bölüşümü ön plana çıkarmaları önemli bir misyon yüklendiklerinin açık bir göstergesi olarak da değerlendirilip, farklı bir perspektiften bakılabilir.

Batı'nın geçirmiş olduğu devrim sonucu az ile yetinmeyen daha çok kazanma ve kâr peşinde olan üretici insana karşı, böyle bir devrim ve insanın coğrafyamızda yer edinemediğinden bahsedebiliriz. Toplumumuzda Batı'nın üretici insanına karşı, tüketici insan tipi ön plana çıkmaktadır. Bu duruma bağlı olarak Osmanlı iktisat sisteminin Batı'daki gibi tüccar ve üretici tarafını değil, tüketici tarafını korumuş ve çıkarılan kanunlar üreticiden daha çok üreticiyi korumaya yönelik olmuştur.

Sonuç olarak Batı'nın geçirmiş olduğu devrim iktisat zihniyetinin bir ürünüdür. Doğu insanı maddeye tavır almakla beraber, maddeye uzaktan bakan, bölüşümcü bir insan tipolojisine sahip iken, Batı insanı bunun tam karşısında yer almaktadır. Her şeyden önce iktisadi geri kalmışlık sebeplerini Ülgener'in düşünceleri doğrultusunda burada da aramalıyız. Genel itibariyle on beşinci yüzyıldan on dokuzuncu yüzyılın yenileşme hareketlerine kadar ki zaman diliminde zihniyet dünyamız genel itibariyle yukarıda bahsettiğimiz gibidir. Bu durumun değişik yansımalarını günümüz insanında bile görebilmek mümkündür. Mesela parayı hala kötü bir araç olarak gören insanlar vardır. Başkalarının servetinden bahsetmeyi ayıp olarak gören birçok insan da mevcuttur. Batı insanı ile aramızdaki temel farklar bunlardır. Bunlar ise bilinçaltımızın ürünleridir. Batı karşısında geri kalmanın nedenini sadece donanımlı araç-gereçlere sahip olma, millet, ırk, coğrafi konum vs. şeylerle anlatılamaz. Ülgener'in düşüncesinden hareketle açıklayacak olursak, bu tamamiyle bir zihniyet meselesidir.

3.3. Ortaçağ İktisat Ahlakında Çözülme ve Tasavvuf

Şüphesiz ki iktisadi geri kalmışlık konusu yüzyıllar boyu Türk aydınının ilgisini çeken ve üzerinde fikir yürüttükleri bir konu olmuştur. İktisadi geri kalmışlık sorunsalı üzerinde duran aydınlardan biri olan Ülgener, Batı'dakine benzer bir gelişim ve dönüşüm niçin Osmanlı-Türk dünyasında olmamıştır sorununa eğilmiş ve Weber'in tezlerinde savunduğu gibi İslam dininin geri kalmışlığın asıl sebebi olmadığı ortaya koymaya çalışmıştır.

Ülgener'e göre İktisadi geri kalmışlığı sadece ekonomik değişimler ile açıklayabilmek mümkün değildir. Ülgener çalışmalarına dini ve ahlaki değerleri de katarak ilim dünyasına büyük hizmetler sunmuştur. Yani maddi unsurların yanında manevi unsurları da dikkate alarak çalışmalarını sürdürmüştür.

15. ve 16. Yüzyıllardaki coğrafi keşifler, ardından 19. yüzyıl endüstri devrimi ile rasyonel bir zihniyet doğarken Avrupa'da, bu durum Osmanlı-Türk dünyasında yer edinememiştir. Bu durumun nedenlerini araştıran Ülgener bunun ana nedenleri ortaya koymaya çalışmıştır. Bu bağlamda bu nedenleri 'Çözölme Devri' ve 'Tasavvuf' bağlamında ele almaya çalışacağız.

3.3.1. Çözölme Devri Zihniyeti

Her şeyden önce belirtmek gerekir ki Ülgener'in zihniyet araştırmalarını tarihsellik ilişkisi kurmadan anlamak veya açıklayabilmek mümkün değildir. Çünkü zihniyet araştırmaları olgusal süreçler olup, temeline inebilmek için tarih ile temas kurabilmeyi gerektirir. Ülgener de çalışmalarında zihniyet analizleri yaparken tarihin derinliklerine inmeye çalışmıştır. Şüphesiz ki Türk düşünce sistemini anlayabilmek ve zihniyetini kavramak için tarih ile ilişki kurmak zorundayız. Çünkü dönemin sosyo-kültürel, ekonomik, siyasal vs. şartları bu durumu etkileyen ana unsurlardır. Ülgener izlediği bu yol ile Türkiye'de sosyal tarihçiliğin öncüsü olmuştur. Aynı zamanda olgulara birden çok unsuru dâhil edip bütünsel bir metot izlemesi Annales Okulu ve Weber'den etkilendiğini ortaya koymaktadır.

İktisadi alandaki gerilemeyi ve zihniyet meselelerini şüphesiz ki yaşadıkları dönemden bağımsız olamamışlardır. 15. ve 16. yüzyıllardan sonra siyasal ve sosyal açıdan yaşanan başarısızlıklar zihniyet ve iktisadi alanda da kendisini göstermiştir. Bu başarısız döneme Ülgener kendi deyimiyle 'çözölme devri' demektedir.

Evvela çözölme devri ile anlatılmak istenen nedir? Ülgener bu terimi hangi anlamda kullanmıştır? Sorularına cevap arayacak olursak; Ülgener (1981a: 260) çözölme devri iktisadi zihniyetini şöyle tanımlamıştır:

“Bol ve ferah yaşamının tattıracağı haz ve zevkin (veya özlemin) hiç bir zaman yabancı olmamakla beraber, o uğurda acele ve telaştan hoşlanmayan, yolunu ve yönünü tayinde görenek ve otorite bağları ile çevrili, dışa ve ‘yabancıya kapalı ve nihayet işinde ve hesabında götürü insan’”.

Ülgener’in genel hatlarını çizdiği çözülme devri insanının özellikleri böyledir. Her şeyi oluruna bırakan ve her şeyi kendi üstündeki kuvvetlerle açıklama yolunu seçen insan tipolojisi. Bol tüketim ve gösteriştan kaçınmayan, rehavet, yavaşlık ve ağırlık unsurunun baş gösterdiği ve bununla uyum içerisinde olan bir toplumsal yapı. İnsanların belirli kategorilere konulduğu ve ayrıştığı toplumsal bir yapının hüküm sürdüğünü söyleyebiliriz. Aynı zamanda bu toplumsal katmanlar ve gruplardan farklılaşmanın çok zor olduğu bir toplumsal yapıdan söz edilebilir.

Tüketim toplumunu yukardaki hatları ile özetlemeye çalıştık. Toplumun her katmanını tüketim toplumu olarak tasvir etmek ne kadar sağlıklı olabilir diye düşündüğümüz de, bunun tüm topluma mal etmenin doğru olmayacağını belirtmekte fayda vardır. Bir zihniyet aynı zaman kesitinde tümüyle toplumu kapsamayabilir, başka zihniyetler de aynı toplumda, aynı zaman diliminde geçerli olabilir. Bu bağlamda her ne kadar tüketim toplumu olarak nitelendirsek de dönemin toplumunu, kapitalist sermaye birikimine örnek teşkil eden belirli grupların varlığından söz edilebilir. Burada tüketim toplumu terimini kullanmamızın asıl amacı toplum yapımızda siyasal ve uluslararası dengelerin değişimi sonucu ekonomik yapı ve iktisadi zihniyete vurgu yapmaktır. Çünkü değişen dengeler sonucu tüketim düşüncesi üretim düşüncesinin önüne geçmiştir. Osmanlı döneminden başlayarak kapitalizmin oluşumunu engelleyici zihinsel faktörleri şöyle sıralayabiliriz:

- Osmanlı ekonomi sisteminin birikimden çok dağıtıma önem vermesi,
- İslam dininin kimi özelliklerinin birikime, kazanma ve servet artışına kısıtlamalar getirmesi,
- Uluslararası alandaki değişimler (dünya ticaret yollarının Akdeniz’den Atlantik kıyılarına kayması)
- Tasavvufun İslam’ın ilk ve öz halinden uzaklaşması.

‘Ülgener’in analizi; ‘Marcel Mauss’un ‘le fait social total’ (bütünsel toplumsal olgu) kavramına çok yakın. Bu özelliği onu, Fransız tarihçi Annales Okulu’yla koşutluk içinde tutuyor’(Uğur, 1983: 131). Bu bilgiler doğrultusunda Ülgener’in bütünsel yönteminin kendisini Annales Okulu’dan etkilendiğini apaçık göstermektedir.

Bol tüketime dayalı toplum yapısının izleri peki günümüz insanına ne kadar uzak? Belki de üzerinde durulması gereken ana etkenlerden biri de bu konudur. Ülgener’e göre bu izleri günümüz insanında en geniş hatları ile görmek mümkün. Bol tüketim ve gösteriş hevesi maalesef hâlâ üretim düşüncesinin önünde ve ilerisindedir. Bunun en belirgin örneği olarak günümüz insanı olarak örnek verilebilir. Bu bilgilere paralel olarak denilebilir ki, bir ülkede tüketim ön planda ise o ülkede tüketiciyi korumaya yönelik yasalar daha çok ön planda olmaktadır. Bu durum gelişmemiş ya da gelişmekte olan ülkelerin kaderi gibidir. Dolayısıyla çözülme devri zihniyeti ve iktisadi yapısına bakacak olursak tüccar ve üreticinin değil, tüketici sınıfının korunduğu bir gerçektir. Bu durumla ilgili Osmanlı kaynakları irdelendiğinde tüketiciye verilen değer ve bu bağlamda yapılmış olan yasaları tespit edebilmek mümkündür.

Ülgener çözülme (inhitat) devri zihniyeti terimini Osmanlı’nın ülkesinin sınırlarını aşan bir durumu anlatmak için kullanır. Ve durumu şöyle anlatır:

“15. ve 16. yüzyıllardan itibaren coğrafi keşiflerle birlikte dünya ticaret yollarının Akdeniz’den Atlantik’e kayması Yakın-Doğu’nun ve Osmanlı ülkesinin alın yazısını değiştirmiş ve bütün bir bölge sürekli olarak alçalmaya doğru ilerlemiştir. Bu yüzyıllarda Osmanlı’nın büyük bir yükselişten sonra dönüşü olmayan bir gidişe doğru yönelmiştir. Her ne kadar bu gidişi engellemeye dönük çabalar harcanmışsa da bunlar nafile çabalar olarak kalmıştır. Osmanlı, yüzyıllar boyu devam eden gerilemeyle Batı’nın karşısında geride kalmıştır. Bu geri kalış bir tür ‘ortaçağlaşma’dır. Bu ortaçağlaşma hem değerler hem de kuruluşlar için söz konusudur” (Ülgener, 1991: 22-23).

Batı 15. ve 16. yüzyıllardan sonra büyük değişimi ve dönüşümü sağlamış iken Doğu toplumlarının ortaçağ zihniyetini bünyelerinde barındırmış ve yüzyıllar boyu bu durum böyle devam etmiştir. Ülgener’in vurgu yapmak istediği temel düşünce budur. Bir tarafta rasyonel Batı toplumu diğer tarafta ortaçağ zihniyetine sahip Doğu

toplumları. Bu düşüncesi ile Ülgener, Weber'e yaklaşmaktadır. Feodal hayatın asırdan asıra aktarıldığı ağalık ve efendilik şuurunun hüküm sürdüğü devir. Ülgener ortaçağlaşma kavramını Batı dünyasını karşısında gerilemeye sebep olan bir zihniyete vurgu yapmak amacıyla kullanmaktadır. Ülgener Avrupa'nın büyük coğrafi keşifler öncesi karanlık dönemini, çözülme devrine benzetmektedir. Çözülme devri bu anlamda bir gerileme ve ortaçağlaşmanın ürünüdür. Bu durumdan hiç şüphe yoktur ki zihniyet dünyamız da payını almıştır. Aynı zamanda bu dönemin diğer en büyük özelliği tamamiyle esnaflaşma ve toprağa dayalı bir yapının baş göstermesidir. Çünkü dünya ticaret yollarının değişmesi sonucu; ticari alandaki gerileme, toplumun uğraş alanı olarak toprağa yönelmesi ile doğrudan etkili olmuştur.

Çözülme devrinin zihniyet dünyamız üzerindeki etkisine Ülgener şu sözleriyle vurgu yapmaya çalışmıştır: 'Dünya ticaret yollarının Akdeniz'i kaderi ile baş başa bırakıp Atlantik kıyılarına doğru yer değiştirmeleri ve bunun zihniyet dünyamızda bıraktığı izler'(Ülgener, 1981a: 11). Bu durum şüphesiz ki Türk-Osmanlı toplumunun ve özellikle esnafının kaderini tayin etmiştir. Çünkü Atlantik kıyılarının keşfi ve Avrupalı tüccarların değerli maden ve baharatlar için Osmanlı topraklarını tercih etmemeleri bu durumu etkileyen ana etkenler olmuştur. "Meşe palamuttan doğar. Fakat meşe olması ve meşe olmaya devam etmesi ancak, artık embriyoloji alanına ait olmayan uygun çevre koşullarına rastlaması halinde mümkündür" (Bloch, 1994: 24).

Bloch'un vermiş olduğu örneğe benzer olarak çözülme dönemi iktisadi zihniyeti ve dünyaya bakış açısı 'tasavvuf' tan doğmuştur. Fakat bu tasavvufun yaygınlık kazanması, iktisadi faaliyetlerin daralması ve çözülmesi gibi ekonomik ve sosyal koşullarla paralellik göstermektedir. Yani tasavvuf ve zihniyet aynı yolu beraber almışlardır diyebiliriz. Çözülme devri zihniyetinde tüketim ve içe kapanma ön planda iken, tasavvuf ise bu durumu dayanışma ve paylaşma düşünceleri ile desteklemektedir. Batı dünyası dinin etkisini olumlu yöne çevirirken, özellikle tasavvufun bir kısmının yanlış yorumlanması ve diğer alandaki başarısızlıklar zihniyet dünyamızda dolayısıyla ekonomik yapımızda olumsuz sonuçlara neden olmuştur.

Ülgener'in etkisinde kaldığı ve yönteminden büyük oranda yararlandığı Max Weber'in çalışmalarına baktığımızda ise dinin etkisi göz ardı edilecek bir durum değildir. Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu adlı çalışmasında Protestanlık

mezhebini ön plana çıkarıp, İslam'ı eleştirmiş ve bir savaşçılar dini olarak nitelemekle beraber geri kalmanın nedenleri arasında göstermiştir. Ülgener bu düşüncüyü eleştirmektedir. Ülgener'e göre; Osmanlı Devleti'nin 'çözülme devrini' yaşamasının ana nedeni İslam'a bağlanmamalıdır. Çünkü İslam buna engel değil ve dünya 'hiç ölmeyecekmiş gibi' çalışmayı, kazanmayı önerdiğiyle ilgili temel İslami kaynaklar bulunmaktadır. Ancak din dünya malına aşırı tutkun olmayı ve insanı tanrıya inanmakla alakalı araya mesafe koymasını yasaklamıştır. Bu düşünce zamanla aşınmış ve özellikle tasavvuf tarafından yanlış yorumlanması sonucu tamamiyle farklı bir boyuta bürünmüştür. Bu düşünce servet sahibi olmayı ve diğer zenginliklerin mutlak bir günahkârlık şeklinde yorumlanması sonucu çoğunluğun fakir insanlardan oluştuğu bir toplum (ümme) meydana gelmiştir. Bu düşünce veya algı her ne dersek diyelim yüzyıllar boyu toplumun gerçeği durumuna dönüşmüştür. Bu durumun oluşmasında Osmanlı devlet yapısının etkisi diğer bir önemli unsur olarak görülebilir.

Bu bilgiler ışığında özellikle ekonomik alandaki gerileme ve toplumsal alandaki çözülme ile beraber, Osmanlı'nın uzun bir dönemin ardından ticaretten toprağa yönelmiş, geniş kıtalararası hâkimiyetten Anadolu'ya, geniş ufuklardan dar ufuklara, ortaçağlaşmaya ve çözülme zihniyetine doğru bir değişim ve dönüşüm süreci yaşanmıştır. Böylelikle Osmanlı her haliyle içe kapanmış, daralmış, esnaflaşmış ve ortaçağlaşmıştır. Buradan yola çıkarak Ülgener'in 'çözülme' kavramının 'ortaçağlaşma' kavramına denk geldiğini söyleyebiliriz. Ülgener bu durumu ise şöyle özetlemektedir:

“... ister çözülme, isterse onun sonucu olarak geride kalış denilsin, bu değişmez alinyazısına bir çeşit ortaçağlaşma gözüyle bakmakta sakınca yoktur. Temel değerleri ve kuruluşları ile ortaçağlaşma! Doğrudan ortaçağ gibi katı ve donmuş bir tabir yerine ne (de) olsa bir hareket ve değişim ifade eden 'ortaçağlaşma'dan söz edişimiz okuyucunun dikkatinden kaçmamış olmalıdır” (Ülgener, 1991: 23).

Ülgener'in bakış açısında çözülme devri ile ortaçağ zihniyetinin hüküm sürdüğü ve esnaflaşmanın hat safhada olduğu bir dönemin yaşandığına şüphe yoktur. Her türlü iktisadi faaliyetten uzak, rasyonel düşüncüyü bünyesinde barındırmayan, siyasi-politik tesirlere bağlı bir insan tipolojisi ortaçağın genel özelliğidir. Ortaçağ insanı hayatın tadını yığına ve bütüne uymakta bulan tarikat ahlakı ve esnaf cemiyeti psikolojisine

sahiptir. Şahsi iradenin yok denilecek kadar az olduğu, kulluk görevi zihniyetinin ön planda olduğu bir devirdir ortaçağ dönemi.

Ortaçağlaşma salt bir ekonomik yapı ya da siyasi, ekonomik bir yapı olmamakla beraber bunların hepsini içinde barındırdığından şüphe yoktur. Tüm bunlara etki eden ve bunlar üzerinde etkili olan ana unsur ise ‘zihniyet’ tir. Zihniyet meselesi toplumsal, ekonomik, siyasal ve siyasi tüm gelişmelerin ana belirleyicisidir. Unutulmamalıdır ekonomik olarak kalkınmanın ana tetikleyicisi zihniyettir. Batı dünyasını gerçek anlamda kapitalizme kavuşturan ana etken zihniyettir. Reform ve Rönesans dönemini hatırladığımızda Batı dünyasının zihinsel devrimi ve dönüşümünü daha iyi anlayabilmekteyiz. Ülgener 15. Ve 16. yüzyıllarından itibaren toplumsal yapımızda meydana ortaçağlaşmayı şu sözlerle ifade etmektedir:

“Siyasi merkeziyetsizlik; ticaretin daralması, ticaretin şehir içi niteliğe, hatta çarşı esnaflığına çevrilmesi; kıymetli maden ve para tedavülünün daralması. Bunların hepsi bir gerileme, ortaçağlaşma alametidir. Fakat bu ortaçağa doğru yol alış asıl etkisini ‘zihniyet’ dünyasında hissettirmiştir” (Ülgener, 1991: 24-25).

Ülgener Batı ile çözülme devri Osmanlı toplumu arasındaki en büyük farklılaşmayı zihniyet meselelerinde aramakta ve tasvir etmektedir. Batı’da modern rasyonel kapitalist zihniyet yükselirken Osmanlı toplumunda durgun-atıl hayat anlayışı ve irrasyonel kazanma hırısı hâkim olmuştur.

Tüm bu saydıklarımız; dünya ticaret yollarının Akdeniz’i kaderi ile baş başa bırakıp Atlantik kıyılarına doğru yer değiştirmesi ve bunun zihniyet dünyamızda bıraktığı izleridir. Öyle ki bu izleri ve zihniyet dünyasını günümüz insanında dahi görebilmek mümkündür. Kimi özelliklerine ve bu zihniyetin tezahürlerine siyasi, sosyal ve ekonomik alanda rastlamak mümkündür.

Çözülme devrinin diğer özelliklerini şöyle sırayabiliriz; üretimi değil daha çok tüketimi teşvik ettiğinden dolayı, üreticiden çok tüketiciyi korumaya yönelik yasalar veya kanunlar vardır. Toplum yapısındaki en önemli eksik ise Batı toplumununkine benzer iş adamı ya da başka bir deyişle tüccar niteliğine sahip kişilerinin olmamasıdır. Dünya ticaret yollarının değişmesi sonucu esnaflaşma ve toprağa dayalı bir yapı

oluşturmuştur. Tüm bunların yanında özellikle Bâtını tasavvufunun birikimi değil dağıtmayı teşvik ettiğinden dolayı sermaye birikimi oluşmamıştır. Çünkü Bâtını tasavvufunun temel amacı dağıtma yolu ile toplumdaki dayanışma ve birliği oluşturmaktır. Bu durum ise Batı’da oluşmuş olan kapitalist zihniyetin tam karşısında olan bir anlayıştır.

Ülgener analizlerine toplumsal tabakaları da katmayı ihmal etmemiştir. Ülgener’e göre nüfuz ve iktidar sahibi üst sınıflar, umera, ulema ve tasavvuf önde gelenleri ekonomik zihniyet ve faaliyetler açısından ortak bir anlayışa sahip olmuşlardır. Daha önceki dönemden farklı olarak; çözülme dönemi koşullarıyla birlikte, bu sınıflar kayırmacı, koruyucu ve engelleyicilikleriyle birikime, mübadeleye ve üretime dayalı bir ekonominin değil; tüketime dayalı, dayanışmayı ön plana çıkaran, otoriteye ve geleneğe bağlı rant ekonomisinin büyük ölçüde kurucuları ve daha önemlisi koruyucuları olmuşlardır. Bu durumun oluşmasında devlet geleneğinin etkisi de göz ardı edilmemesi gereken hususlar arasındadır. Çünkü otoriter bir devlet yapısına sahip olan Osmanlı devlet sistemi sermaye birikimini daha geri planda tutmayı hedeflemiştir.

“Burada sıralamaya çalışıldığı üzere Ülgener, başta içsel ve dışsal faktörler olmak üzere politik, ekonomik ve zihniyetle ilgili faktörlere; üretim-tüketim ve gıda-nüfus dengesi gibi unsurlara analizinde yere vererek, çok nedenli açıklamalara yer vermiştir” (Sayar, 1998: 289).

Ülgener çözülme devri ile ilgili araştırmalarında arşiv kaynakları, dönemin ahlak, nasihat ve şiirlerini ihtiva eden edebi türlerden faydalanmıştır.

Tüm bu bilgiler ışığında durumu özetleyecek olursak çözülme devri(özellikle 15-16 yüzyıllardan itibaren); ‘başta imtiyazlı sınıfın ağalık ve efendilik bilinci, ihtişam ve bol harcama hevesi, onların altında geniş halk tabanlarının dar ve statik hayat anlayışı’. En altta ise asırlık telkinlerle boyun eğmeye alıştırılmış köylü sınıfının tevekkül ve teslimiyeti. Esnafta ise dayanışma duygusunu ve geleneksel iş hayatı ve bölüşüme dayalı bir yaşam tarzının varlığından söz edilebilir. Aynı zamanda üretimin tüketime oranla daha sınırlı kaldığı bir dönemin izlerini sürebilmek mümkündür.

3.3.2.İktisadi Yapı ve Tasavvuf

Osmanlı döneminden başlayarak iktisat zihniyetine dair araştırmalar yapan Ülgener, Max Weber'in teorisinden esinlenerek kapitalist yaşam tarzının niçin zihniyet dünyamızda yer edinmediğine dair araştırmalar yapmıştır. Weber'in tezlerinde savunduğu ve kapitalizmin ortaya çıkmasında en önemli etken olarak dile getirdiği Protestan Ahlakı'na benzer bir ahlakın olup olmadığı üzerinde incelemeler yapmıştır.

Ülgener yaptığı araştırmalarda özellikle toplum hayatında her nerede ve ne şekilde olursa olsun mutlaka bir din ya da inancın varlığına dikkat çekmeye çalışmıştır. Ülgener din-iktisat ve tasavvuf bağlamında bu etkenlerin zihniyet üzerindeki etkileri üzerinde hassasiyetle durmaktadır. Bu bağlamda özellikle zihniyet ve iktisadi yapının üzerindeki etkisi sebebiyle büyük bir tasavvuf eleştirisi ortaya koyduğunu söyleyebiliriz. Bireyin kendini kendi eylem ve iradesinden arındırarak kendisini pasivize edilmiş bir şekilde tevekküle yöneltmesi aslında üretiminden kaçınan, her işini tanrıya havale etmeye yüz tutmuş bir hürriyetsizlik ve yabancılaşma örneğini teşkil etmektedir.

“Osmanlı iktisadi zihniyetini biçimlendirmede en önemli etkenlerden biri de Batınî tasavvufudur. Müteşabih ayetlere bakılarak ortaya çıkan Batınî tasavvuf anlayışı Osmanlı'da sermaye birikimini ve iktisadi maddeyle uğraşmasını engellemiş ve bu tasavvuf anlayışı sermaye birikimini engellemiştir” (Sayar, 2001: 49). Sayar'ın da sözünü ettiği gibi tasavvuf sermaye birikimi ve maddeye karşı tavır alınmasını etkilemiştir. Bunun yanında Osmanlı toplum yapısında sermaye birikiminin oluşamamasında “patrimonyal” yapının etkisini de unutmamak gerekir.

Ülgener tasavvuf ile ilgili araştırmalarını yürütürken; İslam'ın temel olarak Weber'in ifade ettiği gibi gerici bir din olmadığını aynı zamanda kapitalist öğeleri içerisinde barındırdığını ortaya koymaya çalışmaktadır. Ülgener'e göre İslam'ın temelinde çalışan, dışadönük, para biriktiren ve ticaret yapan bir peygamber ideal tipi vardır. Bundan dolayı toplum yapımızda çözülmeye neden olan şey tam anlamıyla İslam ile örtüşmemektedir. Dolayısıyla İslam'dan farklı bir zihniyet oluşmuştur. Unutulmamalıdır ki Osmanlı coğrafyasındaki zihniyet sadece İslam'a bağlanmamalıdır. Çünkü Türk kültürü ve bunun yanında yeni medeniyetler ve toplumlar ile tanışılması birçok farklı düşüncenin bir araya gelmesini sağlamıştır. Bu çarpık zihniyeti ortaya

çıkaran ana etken ise ‘tasavvuf’tur. Kanaatkâr, madde dünyası ile arasına mesafe koyan bir düşünce sistemi. Ama tamamiyle herşeyi tasavvufa yüklemek doğru olmayacaktır. Çünkü toplumdaki dayanışma ve paylaşma öğelerini ön plana çıkaran tasavvufun bu derece popüler olması şüphesiz ki siyasi ve ekonomik başarısızlıkların bir sonucudur.

“Ülgener İslami metinlerin ve uygulamaların Weber’in iddia ettiği gibi, iktisadi geriliğe yol açmadığını ısrarla ortaya koymaya çalışmış ve İslami metinleri, uygulamaları ve özellikle tasavvuf ahlakını tarihi ve sosyal şartlara göre yeniden yorumlamıştır. Weber’in aksine, Ülgener’e göre; İslam özünde çalışmaya, akla, ticarete, pazara önem vermiştir. Buna karşın İslami özden sapan (özellikle Bâtını) tasavvuf, esnafla ittifak kurarak yeniliğe kapalı ve direnen gelenekçi insan/toplum tipi oluşturmuştur. Çünkü esnaf ve halk kesimleri arasında yer alan dini ve ahlaki değerlerin büyük çoğunluğu Bâtını zümre ve tarikatlardan oluşmuş, Alevi-Bâtını zümreler ahilik ve esnaf üzerinde 13. yüzyıl gibi erken dönemden itibaren etkilerini hissettirmişlerdir. Ülgener’e göre bu etkiler ayıklanarak, kendi deyişiyle, çağın gereklerine uygun bir İslam üzerine bir kapitalizm mümkündür” (Arslan, 2010: 73-74).

Aslında Ülgener de Weber gibi tekçi yöntem yerine çoklu nedenselliği ön plana çıkarmaya çalışır. Ülgener’in çalışmalarında vurguladığı gibi kapitalizm sadece Protestan Ahlakı’ndan doğmaz. Protestan Ahlakı kapitalizmi oluşturan nedenlerden sadece bir tanesidir. Dolayısıyla Ülgener Bâtını tasavvufunu eleştirirken, ekonomik geri kalmışlığımızı tamamiyle ona yüklemeyiz. Ülgener tasavvufu ekonomik alanda geri kalmışlığımızı etkileyen unsurlardan sadece bir tanesi olarak görür. Fakat bunu tüm tasavvuf gruplarına yüklemeyiz. Bunun yanında Arslan’ın dile getirdiği gibi tasavvufu sadece paylaşım ve kapitalist sistem önündeki bir engel olarak ortaya koymak büyük bir yanılgı olacaktır. Çünkü tasavvuf bünyesindeki birçok topluluğun birikim ve sermayeye, ticarete önem verdiklerini söyleyebiliriz. Dolayısıyla geniş bir alana hitap eden Bâtını tarikatlarının hepsini bir değerlendirmek çalışmamız açısından doğru bir düşünce tarzı olmayacaktır. Ayrıca Bâtını tasavvufu bünyesindeki tüm tarikatları İslam’dan sapmakla itham etmek eleştirilmesi gereken diğer bir konudur.

Ülgener’e göre 12. ve 13. yüzyıllardan sonra gittikçe içe kapanan bir dönemle beraber oluşan zihniyet dönüşümü İslam’ın öz ve ilk halinden farklı bir zihniyeti bünyesinde barındırmıştır. Uzun yıllar Osmanlı dünyasına egemen olan bu zihniyet 16. yüzyıl itibarıyla çözülmeyi de beraberinde getirmiştir.

Ülgener, Osmanlı devlet ve toplumundaki egemen zihniyetin ve buna göre şekillenen kurumları kapitalizmin ortaya çıkışı önündeki en büyük engel olduğunu düşünmektedir. Ona göre, bu zihniyeti oluşturan ve devam ettiren ana unsur ise mensuplarını dünyayla ilişki kurmaktan uzaklaştıran ve Bâtını yönleri ağır basan tasavvufi akımlardır.

“Ülgener, tasavvuf ile İslam medeniyetindeki üç temel şeyle ilgili algıların değiştiğini belirtir: Eşya, çevre, zaman. Tasavvufla ‘eşya’ya bakışta dış dünya ile uzakta durulan; ‘çevre’ye bakışta dışa mesafeli, içle bütünleşme ve küçük cemaat/tarikatlara ilgi duyulan; ‘zaman’ algısında geçmişe ve geleceğe uzak, sadece yaşanılan anı düşünen bir tasavvuf dünyası oluşmuştur” (Arslan, 2010: 57).

Çözülme devri toplumsal yaşantısının genel durumunu özetleyen bu durum, plansız yaşam, bölüşüm ve dayanışmanın üst safhalarda olduğu, küçük grupların ve meslek kollarının olduğu bir dönemin ana hatlarıdır. Eskiye nazaran farklılık gösteren bu durum şüphesiz ki siyasi alandaki değişimler sonucu meydana gelmiştir. Öyle ki birikim ve sermayeye karşı tavır alışı ve bol, gösterişli tüketimin ön plana çıktığı bir döneme vurgu yapılmaktadır. Ülgener tasavvufun kapitalizme giden yolda bir engel olduğunu belirtmekle beraber, bu olgunun kırdı ve kentte, üst ve alt tabaka geniş bir kabul gördüğünü ortaya koymaya çalışmıştır. Fakat Arslan’ın dile getirdiği gibi tasavvufu her anlamda böyle dile getirmek yanlış olur. Çünkü tasavvuf bünyesindeki birçok tarikat ve oluşumun planlı, zamanın ve geleceğin hesabını tutan, birikim, çalışma ve sermayeye önem verdiğini unutmamak gerekir. Bu durum her ne kadar geniş bir alana hitap etmemiş ise de birçok tasavvuf kolunun sermaye, birikim ve zamanı değerlendirme konusundaki tutumlarından ve geleceği planlama konusundaki hassasiyetlerinden bahsedilebilir.

“...altlı-üstlü toplum katlarına, onların inanç ve davranışlarına, dünyaya ve dünya malına bakış açısına, gelecek kaygısızlığına vs. bakarak giderek geriye doğru adım adım izlense sonunda tasavvufun kullandığı basit ve külfetsiz ifade ve temsillere ulaşılacaktır” (Ülgener, 1981a: 23).

İyi kanaatkâr, dini terbiye ile içli dışlı olmuş insan tipi yetiştirelim çabası içerisinde olan bir tasavvufi akımın hüküm sürdüğünü söyleyebiliriz. Aslında tasavvufun başlangıçta olumsuz bir katkısı yoktur. Amaç olarak kanaatkâr, madde dünyasını içine doldurarak ahiretini karartmayan adam terbiyesi verilmek istenmiştir.

İnsanın öte dünya için iyi niyetle yola çıkıldığı halde insanın bu dünyasına bakıldığında durum hiç de iç açıcı değildir: Osmanlı çözülme döneminde ekonomik olarak geri kalmış bir ümmet ve bu ümmetleri yöneten devlet politikaları, din anlayışları ve ayetin emri, peygamberin sünneti dışında bir insan dünyası. Sonuçta, yinelemek gerekirse, Ülgener, tasavvufun Melamilik kolunu bir kenarda tutarak, tasavvuf anlayışının iktisaden iktisat zihniyeti üzerinde etkili olduğunu, ama bu zihniyetin ortodoks İslam iktisat ahlakı ile uyuşmadığını belirtmektedir. Osmanlı devleti bu nedenle yıllardan beri getirdiği iktisadi zihniyetten dolayı çözülmüştür. Osmanlı örneğinde Ülgener'in din dışı dediği diğer bir faktörünün altı çizilmiştir; Akdeniz'de ticarete ve dünyaya açılan kapı 15. Ve 16. yüzyıllarından itibaren Atlas okyanusuna taşınmıştır. Ticaret yollarının yer değiştirmesi sonucu Batı'nın geçirmiş olduğu dönüşümü ve toplumumuzun içe kapanışını Ülgener şöyle özetlemektedir:

“Batı’da iş ve meslek adamı için en duyarlı kesime –Kuzey Batı Avrupa ve Kuzey Amerika- dini reformasyonun metodik-disiplinli kanadı (Kalvinizm) ile yanaşması endüstriyel kapitalizm için gerekli tavır ve düşünce iklimini yaratmaya yardımcı olurken, tasavvufun beri yanda kalabalık yığınlar ve iş çevrelerine daha çok Bâtını bir yorum çizgisinde hulul etmesi ayrı bir davranış türüne ve onun da ötesinde değişik bir düzene –rant kapitalizmine- yatkın bir mana iklimini yaratmaktan geri kalmamıştır” (Ülgener, 2006: 137).

Bu bilgilere paralel olarak Ülgener’e göre, tasavvufun bir tek ilkesi vardır. Bu ilke de bireyin Allah katında nefsinin yok etmesi ve bunun sonucu olarak o yoklukta varlığı tekrar bulmasıdır. Bu nedenle birey her zaman asıl yurdu olarak kabul ettiği Allah katına ulaşmayı arzu eden, dolayısıyla da içinde bulunduğu dünyaya yabancılaşma duyan biridir. Diğer taraftan ferden bu isteğinin gerçekleşmesini engelleyen bazı unsurlar vardır. Bunları şöyle özetleyebiliriz: olup biten her şeyde kendi fiilini görmek ve her türlü maddi-nefsani ilişkiler olarak özetlenebilir. Bu düşünce yapısı incelendiğinde, Batı’daki bireyci-kapitalist zihniyet ile taban tabana zıt olduğunu görebilmek mümkündür. Bir tarafta maddi hayata sırtını dönen birey, diğer tarafta ise bu düşüncenin tam tersi yönünde ilerleyen, madde ile ilişki kurmakta ısrarcı Batı insanı. Bu yönleriyle maddi hayat ile ilişki kurmaktan çekinen insanın diğer özelliklerini şöyle sıralayabiliriz: pasif, teslimiyeti benimsemiş fatalist (kaderci). Birey bu düşünce ve tutumlarını sadece Allah katında değil içinde bulunduğu tarikatta şeyhine karşı da sergilemekten çekinmez. Aynı şekilde birey şeyhine boyun eğmekte ve itaat etme

konusunda herhangi bir sakınca görmez. Tarikat çatısı altına giren birey varlığını tek renkli bir bütün içerisinde eriterek, teşebbüs gücünü de o bütün veya onu temsil eden üstün irade lehine asgari düzeye indirir. Zihin ve bilinç tarafında ise eşyaya dıştan yaklaşmak lüzumsuz ve hatta zararlı görülüp, ona karşı içten ve derinlemesine yaklaşmak daha uygun bir düşünceyi teşkil etmektedir. Bu düşünce yapısını Avrupa ortaçağı ile ilişkilendirebiliriz. Avrupa'nın bu karanlık döneminde din buyruğu altında ve din adı altında yaşanan toplumsal, siyasi ve ekonomik alandaki yıpranmalar oldukça ileri düzeyde olmuştur.

Fakat belirtmek gerekir ki tasavvufun her kesimini bu gruba dâhil etmek doğru olmayacaktır. Tasavvufun ilk zamanlardaki itici kuvveti, siyasi ve ekonomik alandaki başarısızlıklar sonucu yön değiştirmiştir. Özellikle Batını tasavvufu toplum üzerinde oldukça etkili olmuştur. Toplumun her kesimi üzerinde bu derece etkili olan tasavvuf zamanla Bâtını yönlerinin ön plana çıkması sonucu değişikliğe uğramıştır. Bu bilgilere paralel olarak tekke ve zaviyelerin ön plana çıkmış ve rahat yaşama, dayanışma ve cömertlik merkezleri haline dönüşmüşlerdir.

“...üstte ve zirvede cezbe ve keramet ile ağa ve mütegalibe sıfatlarının karışımından vücut bulmuş bir rantiyer sınıfı ve etrafında uysal, uyumlu ve öyle olduğu kadar da kayırılma ve sivrilme şansına sahip bir yaşama halkası” (Ülgener, 1981a: 103).

Ülgener'in bu düşüncelerinden yola çıkacak olursak asıl sorun, güçlü bir kulluk ve bağlılığı alışkanlık boyutunda benimseyen bireyin, bu bağlılığını bir şeyhe ve hocaya karşı aynı şekilde sergilemekte, bu bağlılığını boyun eğme konusuna da taşımakta bir sıkıntı bulmayan bir düşünce taşımaktadır. Tarikat ve tasavvuflara bu derece bağlılık şüphesiz ki bireyin iradesi ve teşebbüs gücü üzerinde büyük bir etkisi olduğu kesindir. Tarikat çatısı altına girerek varlığını tek renkli bir bütün içerisinde eriten birey, teşebbüs gücünü de o bütün veya onu temsil eden üstün irade lehine en düşük seviyeye indirir. Zihin ve bilinç tarafında da eşyaya dıştan yaklaşmak lüzumsuz ve hatta zararlı görülürken; ona karşı içten ve derinlemesine yaklaşmak daha uygun bir anlayıştır.

Birey bazında ortaya koyduğumuz bu düşünceleri ve teslimiyetçi yapıyı toplum bazında ele alacak olursak; Ülgener'in düşünceleri doğrultusunda en önemli unsurun 'din ve mânâ aristokrasisi' olduğu söylenebilir. Tasavvufun etkisi ile o zamana dek toplum üzerinde büyük bir etkiye sahip olan toprak ve soy kökenli veya kaba kuvvet

ürünü olan dünyevi aristokrasi veya beylik müessesesi yerine ‘din aristokrasisini’ oluşturmuştur. Bunu Batı’nın daha önce geçirmiş olduğu ortaçağlaşma dönemine benzetebiliriz. Ülgener’in de çalışmalarında ortaçağlaşma terimini kullanmasının sebeplerinden biri budur diyebiliriz. Fakat belirtmek gerekir ki İslam’ın ilk ve öz halinde böyle bir yapıya ve düşünce sistemine yer yoktur. Aksine İslam böyle bir düşüncenin tam olarak karşısında olmakla beraber şiddetle eleştirmektedir. Çünkü bu ruhbanlık müessesesinin farklı kılık ve isim altında sunulmasından başka bir şey değildir. Çünkü böylesi bir yapı ve düşünce sistemi kul ile Allah arasında yer alan bununla beraber kitle üzerinde güç ve nüfuza sahip olmayı gerektiren oluşumlardır. İslam’da ise böyle bir düşünce yapısı yoktur.

Bu özellikleri ile toplumsal hayat üzerinde büyük bir etkiye sahip olan tasavvuf şüphesiz ki ekonomik, sosyal, siyasal vs. benzeri alanlarla paralel olarak ilerlemiştir. Tasavvufu salt dinin bir uzantısı olarak ya da sadece din ile aynı yolda ilerlediğini öne sürmek büyük bir yanılgi olacaktır. Tasavvufun bu derece büyük bir öneme ve etkileme gücüne sahip olup yaygınlaşmasında uluslararası siyasal dengelerin değişmesine bağlı olarak ekonomik yapının değişmesini örnek verilebilir. Şüphesiz ki bu değişimlerin yansıması kendini toplumsal hayat üzerinde de göstermiştir.

Tasavvuf ve dinin beraber aldıkları bu yola bir parantez açmak gerekir. Tasavvufun bu denli olumsuz yönlerini ortaya koyarken bunu tüm tarikatlara ya da başka bir deyişle tüm topluma mal etmek gerçekçi bir tavır olmayacaktır. Ülgener tasavvuf ile ilgili yukardaki tespitlerini ve değerlendirmelerini ortaya koyarken tasavvufun ‘Melamilik’ cephesini bu değerlendirmelerin dışında bırakmaktadır. Çünkü Melamilik Ülgener’in ‘Bâtını tasavvufu’ diye isimlendirdiği ve bütün eleştirilerini yönelttiği kanadın dışında tıpkı Max Weber’in Protestan ahlakına paralel nitelikler sergileyen tasavvuf kesimidir.

3.3.3. Protestanlığa Karşı Ülgener’in Melamileri

Din kavramı Ülgener için belki de en önemli kavramlar arasında yerini almaktadır. Bunun için çok fazla düşünmeye veya bu durumu uzaklarda aramaya gerek yoktur. Gerek yaşadığı ortam gerekse aile yapısı gerekse de babasının ilk İstanbul müftüsü olması Ülgener’in din konusuna büyük bir ilgi göstermesine neden olmuştur.

Öyle ki bu ilgi küçük yaşlarda babasının arkadaşları ile yaptığı sohbetlere katılmasına kadar ilerlemiştir.

Bu bilgilere paralel olarak Ülgener'in 1930'lu yıllarda Üniversite reformu ile Alman hocalar sayesinde Alman Tarihçi Okulu ile tanışması ve 'anlamacı yöntemi' ilk kez kullanması, Türk toplumuna özgü iktisadi zihniyeti tahlil etmesi konusunda kendisine büyük avantaj sağlamıştır. Ülgener'in temel amacı Osmanlı toplumunun dini-iktisadi yapısını ve burada etkili olan unsurları ortaya çıkararak, yeni Türk devletinin toplum yapısına da ışık tutmaktır.

Ülgener'in yöntem olarak etkisinde kaldığı Max Weber de din konusunu çalışmalarında detaylı bir şekilde ele almış ve analiz etmiştir. Ülgener çalışmalarında dinin metafizik ve kuramsal yönünden ziyade, din ile ekonomik hayat arasındaki ilişkiyi incelemeye çalışmıştır. Ülgener çalışmalarında, Weber'in Protestanlık mezhebinin iş ve çalışma ahlakından etkilenecek böyle bir durumun varlığını toplum yapımızda aramaya çalışmıştır. Özellikle Bâtini tasavvufunun olumsuz etkisini fark eden Ülgener, bundan farklı bir durumun varlığını tasavvuf ve iktisadi hayat bağlamında ele almaya çalışmıştır. Bu duruma benzer çalışmaları Weber'in çalışmalarında da görebilmek mümkün.

“...Weber modern kapitalizmi yalnızca bir ekonomik sistem olarak değil, fakat bir kültür ve dünya görüşü olarak değerlendirir. Weber için modern kapitalizme ilişkin ayırt edici noktanın özgür emeğin rasyonel örgütlenmesi ve emeğin(ve toprağın) metaya dönüşümü değil, daha çok kapitalizmin ‘ethos’u ya da ‘ruhu’ olmasıdır. Kapitalizmin ruhu, bir ekonomik sistem olarak kapitalizmin özü değil, fakat daha çok bir zihni tutum, Weber'in kapitalizmi mümkün kıldığını hissettiği psikolojik bir motivasyondur” (Morris, 1991: 62).

Weber, Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu adlı eserinde dinin insanların eylemlerini nasıl şekillendirdiği, sosyal hayata ve özellikle ekonomik alana nasıl etki ettiği konusunu rasyonalizm bağlamında ele almıştır. Ayrıca Weber dinin sosyal değişimin dinamizmine temel kaynak oluşturduğu düşüncesindedir. Bu analizinde Weber gelişmişliğin ana dinamizmini Hristiyanlık'ta başka bir deyişle Protestan Ahlakı'nda bulmaktadır. İşte tam da bu noktada Ülgener çalışmalarında, özellikle de

Weber’e karşı ileri sürdüğü tezlerde Protestan Ahlakı’na benzer bir oluşumu toplumumuz özelinde araştırmaya ve analiz etmeye çalışmıştır.

“Weber, Batı’da görülen Hristiyan-Protestan girişimci insan tipolojisinin ekonomik gelişmeye katkısını daha önce diğer hiç bir toplumda görülmemiş olan ‘servet biriktirme’ düşüncesinden kaynaklandığını belirterek, bu düşüncenin ilk olarak Batı’da kapitalist girişimci-tüccar ve sanayicilerde ortaya çıktığını ifade etmektedir”(Giddens, 2000: 608).

Ülgener, bu düşüncelere paralel olarak Osmanlı döneminden başlayarak devlet kademesinde ve toplum hayatında kapitalist düşünce ve faaliyetinin ortaya çıkamamasının nedenlerini araştırmış ve bu konuda iktisat, tarih, felsefe, edebiyat, din ve sosyoloji gibi birçok alandan yararlanarak çalışmalarını yapmaya çalışmıştır. Weber çalışmalarında kapitalizmi Batı toplumlarına özgü bir nitelik olarak öne çıkarmakta ve Doğu toplumlarının rasyonel kapitalist sistem için uygun olmadıklarını öne sürmekteydi. Buna karşı Ülgener, Weber’in bu tezine karşı, Protestanlık mezhebine benzer bir oluşumu toplumumuz özelinde geçmişten günümüze dek izlerini sürmeye çalışmıştır.

Ülgener’e göre toplumsal zihniyet üzerindeki en büyük etken olan tasavvuf, tam anlamıyla ortaçağ zihniyeti ile aynı yolda yürümekle beraber, ticareti körüklemiştir. Özellikle uluslararası ticaret yollarının değişimi sonucu tasavvuf toplum üzerinde oldukça etkili bir etken haline dönüşmüştür. Fakat tasavvufun tümünü buna dâhil etmek doğru bir yargı olmayacaktır. Buna aynı şekilde İslam da örnek verilebilir. İslam’ın zamanla farklı yorumlanması beraberinde farklı mezheplerin oluşmasına sebep olması gibi tasavvuf da kendi içinde homojen bir yapı barındırmamaktadır. Ülgener çalışmalarında özellikle Kuzey Avrupa ve Kuzey Amerika’da etkili olan Protestan ahlakına benzer bir tasavvufi akımın varlığına kanaat getirmiştir: Melamilik. Ülgener’e göre Melamiler kapitalist düşünce, birikim, çalışma ve kazanç açısından belirli bir potansiyele sahiptirler.

“Ülgener Batinilikten farklı olarak Melamilik’i ön plana çıkarmak istemiştir. Ülgener’e göre Protestan ahlakı ile Melamilik arasında benzerlikler bulunmaktadır. Her

ikisinde de çalışma ve ısrarlı takipçiliğin savunucuları olarak görmüştür” (Sayar, 1998: 310).

Bu bağlamda toplum üzerindeki etkilerine göre Ülgener’in çalışmalarında Bâtınlık bir uçta Melamilik ise ayrı bir uçta bulunmaktadır, diyebiliriz. Ülgener çalışmalarında tasavvuf zihniyetinin zamanla asıl niteliğini kaybederek kendi içinde rütbeli, kendi has merasimleri olan, şeyhi ile arasında belirli bir mesafe olan yeni bir yapı oluşturması üzerinde durmaktadır. Ülgener tasavvuf zihniyetini farklı örnekleriyle ele alırken, Melamilik’de dünya ve ahiret dengesine yatkın yönünü Kalvinizme benzetmektedir. Fakat unutmamak gerekir ki Kalvinizmdeki birikim yapısı ile Melamilik arasındaki birikim yapısı arasında birçok farktan söz edilebilir. Ülgener, Osmanlı toplumunda kapitalist birikim için potansiyel saydığı Melamileri genel itibariyle dini ve ekonomik açıdan ele almıştır.

Ülgener, Weber’in Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu adlı çalışmasında Doğu toplumları özelinde İslam’a yönelik tek taraflı düşüncelerine karşı, İslam’ın kendi geleneği içinde çalışmaya, kazanmaya ve harcamaya önem veren bir zihniyet ve güdülere sahip olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Ülgener, İslam’ın doğuştan şehirlerarası ticaretin ve büyük tacirlerin dini olduğunu ispatlamaya çabası içerisinde olmuştur. Özellikle peygamberimiz Hz.Muhammed’in ticari hayatın bizzat içinde olması ve ticarete dayalı birçok anlaşma yapması bunun en belirgin özellikleri olarak sunulabilir. Buna bağlı olarak Osmanlı döneminden başlayarak sınırlı alanda yaygınlık kazanmış ilk ve öz İslam’ın çalışma ve kazanma ilkelerini benimsemiş olarak ‘Melamilerin’ varlığını vurgulamaya çalışmıştır. Ülgener, Melamiliğin çalışmayı ret etmeyen tavrı ile Kalvinistlerin çalışmaya duyduğu inanış arasında bir bağ kurma çabası sergilemektedir.

Ülgener’e göre Melamiler sadece çalışma ve dış dünyaya ilgi göstermeleri ile değil, aynı zamanda ibadeti bir vazife bilinci olarak görmeleri de Protestanlık mezhebine benzemektedir.

Ülgener, Osmanlı çözülme döneminin insan tipini, çalışmaya, üretmeye yönelmiş ve dünyayı haz ve zevk olarak görmeyen, sınırlı alanda yaygınlık kazanmış Melami tip ile bunun karşısında çalışmaya yönelmeyen, gücü yettiğinde bol harcamaya, tüketime ve gösterişe yönelmiş yaygın olan Batıni tip olmak üzere iki ayrı tasavvuf tipi olarak ele almaktadır. Birincisi, Melami, Weber’in Protestan tipine yakinken ikincisi;

Batınlık ise Protestan tipin uzağındadır. Ülgener'e göre; emek, ibadet, çalışma, öz kaynaklar ve çalışıp kazanmaya verdikleri değer açısından Melamilik Kalvinizmin değer ölçütlerini aratmayacak durumdadır. Buna rağmen yaygınlık kazanamayan Melamilik'in bu durumunu Ülgener şöyle değerlendirmektedir:

“Melamiliğin dağınık ve üstü örtülü kalmasına karşın Batınlığe açılan tarikatlar halkı çepeçevre kuşatmışlardır”(Ülgener, 1981a: 86).

Ülgener bu bağlamda Batınlık tarikatlarının Melamilik tarikatlarına oranla daha yaygın olduğunu vurgulamaya çalışmıştır. Ülgener bu tespitleri ile İslam'ın, kazanma, üretme, yatırım ve tasarruf gibi güdülere sahip olmadığı, Müslümanların iktisadi hayata ilgi duymadıkları şeklindeki tezleri çürütmeye çalışmıştır. Ülgener, tasavvufi akımlar içinde Bâtını tasavvufun karşısında yer almalarının yanı sıra meslek kollarında bulunmaları, çalışmaları ve din ile dünya arasında denge kurabilmeleri gibi bazı özelliklerini ön plana çıkararak istisnai bir konuma yerleştirdiği Melamileri Weber'in protestanlarına benzetmektedir. Ülgener'e göre Melamiler kapitalizmi yaratacak güçlü bir alt yapıya sahiptirler. Fakat sayı olarak Bâtını tarikatlarından çok daha az sayıdadırlar. Bunun yanında çoğu zaman üstü örtük ve dağınık bir şekilde kalmışlardır. Büyük şehirlerde yer almalarına rağmen Melamilik hiçbir zaman geniş bir kitleye erişememiştir.

Ülgener Melamilik ile bir taraftan dünyaya aşırı bağlanma ve yönelişin zararlı tesirleri ile mücadele etmeyi ön plana çıkarmaya çalışırken, diğer taraftan ise dünya ile meşgul olmanın ve çalışmanın gerekliliğini vurgulamaya çalışmaktadır. Ülgener için Melamiler, çalışmaya ayrı bir önem atfetmişlerdir. Melamilik'de ibadetin haricinde kalan süreyi çalışmaya ayırmaya büyük önem verilir. Helal para kazanmanın ve çalışmanın Allah katında bir ibadet sayıldığına inanırlar. Ülgener'e göre Melamilikte iş ve çalışma, sadece dünyaya duyulan bir ilgi değil, aynı zamanda ibadet derecesine yükseltilmiş bir vazife bilincidir. Bu bakımdan Ülgener, hayat tarzları yaşayış şekilleri itibariyle Melamileri Kalvinistlere benzetir:

“En kısa ve belirgin çizgileri ile söylemek gerekirse: Dünya, Melami için, bir haz ve zevk ortamı olmadığı gibi günah ve kusurlarına bulaşmamak için uzağında durulması ve kaçınılması gereken ‘ölümlü dünya’ da değildir; tam tersine işlenmek, şekil ve düzen verilmek üzere mü'minin önüne serili bir madde ve malzeme yığınıdır.

Dünya ki, bir yanı ile Tanrı'nın madde ve insan halinde zuhuru, onlarla kendini açıklayışı... o halde dışına ve uzağında değil, rıza ve hoşnutluğunu celbedecek işlerle dosdoğru içinde ve ortasında olmak lazımdır. Fakat dahası var: Dünya diğer bir yanıyla beşeri ihtirasların birikim ve odak noktası olarak aldedilecek bir düşman değil, bir hasım kuvvet... ama bu haliyle de önünden kaçarak değil içinde kalıp zararlı tesirleri savaşıarak alt edilecek bir hasım!" (Ülgener, 2006: 105)

Çalışma ve çabalamanın uzak durulması gereken bir insani zaaf değil, tam tersine bir erdem ve vazife bilinci ile yapılması gereken bir görev olmasını ön planda tutan tutumuyla Melamilik, Weber'in Protestanlık mezhebinde ön plana çıkardığı çalışma ahlakına yaklaşımaktadır. Ülgener'e göre Melamiler gösteriştan uzak bir yaşam sürerler. Ayrıca Melamililer ibadet dışında kalan süreyi çalışmaya ayırmaya büyük önem gösterirler. Helal para kazanmanın ve çalışmanın Allah katında bir ibadet sayıldığına inanırlar. Ülgener'e göre, bu düşünceler doğrultusunda Melamilik'de iş ve çalışma sadece dünyaya duyulan bir ilgi değil, aynı zamanda ibadet derecesine yükseltilmiş bir vazife bilincidir. Bu düşünceye paralel olarak bu düşünce yapısını Protestanlık'da da bulabilmek mümkündür.

"Melami, Hakk'a yakınlığı halkın dışında belli bir davranış ve özel kıyafetle sergilemeyi asla düşünmeyerek, herkesle beraber ve herkes gibi işi gücü peşinde; kulluğunu ise arada sessiz sedasız yerine getirmekle meşgul! Daha kısası: Görünürde halkla gönülde Hakk'la beraber! Sade ve son derece gösterişsiz yaşantısı içerisinde çalışma ve üretmenin -Kalvinist çizgiden geri kalmayan- ısrarlı takipçisi!" (Ülgener, 1981a: 81).

Ülgener'in düşüncelerinden hareketle; Melamilik, Kalvinizme bu derece yakın ve kapitalizme yakın görülürken toplumumuzda yeteri kadar yer edinememesi şüphesiz ki tasavvufun homojen bir yapıda olmaması ve kendi içinde birtakım farklılıklar barındırması ile doğrudan ilgilidir. Özellikle Bâtıniliğe göre sayı olarak çok daha az ve arka planda kalan Melamilik Osmanlı toplumunda yeteri kadar ilgi görememiştir. Bunların yanında fütüvvet, ahilik ve lonca birlikleri, topluluğu, iş ahlakı ve vazife ruhu doğrultusunda kontrol etmekte, göreneği korumakta ve dışarıya kapanmayı desteklemektedir. Bu durum ise Melamilik önünde büyük bir engel oluşturmaktadır. Bu doğrultuda;

“Osmanlı insanının davranışsal portresi de, maddeye ve hayata karşı ilgisiz, merak duygusu zayıf, ömrünü iş-güç kaygısı ile geçirmekten hoşlanmayan, bütün işlerinde ve kararlarında göreneklere ve geleneksel otoriteye bağlı bir tip olarak resmedilebilir” (Çelik, 2003: 667).

Özellikle Bâtınlık tasavvufunun etkisiyle; geleneksel otoriteye bağlılık, maddeye dışardan bakan, gelecek ile ilgili uzun süreli planlar yapmayan ve ‘aza kanaat getirme’ prensibinin hâkim olduğu bir toplumsal yapı oluşmuştur. Melamilik ise bu düşüncenin tam karşısında yer almaktadır.

Protestanlık ile çalışma ahlakı ve dünyaya bakış açıları ile bu derece yakın ve benzer oluşumlara sahip olan Melamilik, malesef gerek sayılarının azlığı gerek şehir merkezlerine yeteri kadar yer edinememesi gerekse de toplumda yeteri kadar söz sahibi olamamalarından dolayı çözülmenin ve ekonomik geri kalmışlığın önüne geçememiş ve toplumda yeteri kadar ilgi bulamamıştır. Bu durum ise rasyonel, çalışmayı ön gören, birikime önem veren bir toplumun oluşmasının önüne geçmiştir. Ayrıca bu bilgilerin yanında Ülgener’in göz ardı ettiği bir husustan söz edilebilir. Melamilik’in çalışmayı reddetmeyen anlayışı ile Kalvinizmin çalışmaya duyduğu inanış arasında bir benzerlik kurulabilir. Fakat Melamilik ve Kalvinizm tarihsel bağlamları ve toplumsal tabakalaşmadaki yerleri birbirinden farklıdır. Bu Ülgener’in Melamilik-Kalvinizm benzerliğini ortaya koyarken göz ardı ettiği hususların başında gelmektedir. Melamiler şehir merkezlerinde yer almalarına rağmen temel iktisadi faaliyetleri toprağa bağlıdır. Kalvinistler ise şehir hayatında kendilerine yer bulmuş ve kentli bir burjuva sınıfı oluşturmuştur. Ayrıca ticaret ve sermayeye önem vermeleri bir diğer özellikleridir. Sonuç olarak Kalvinizm, farklı ekonomik ilişkiler içerisinde bulunan ve toplumsal düzeni içeren bir dünyanın temelini atarken, Melamilik mevcut dünya görüşünü çok daha ince ve derinlikli hale getiren bir tasavvufi akım olarak kalmıştır.

Sonuç olarak tasavvufi akımlar özellikle Osmanlı Devleti’nin kuruluşunun ilk yıllarında Anadolu coğrafyası başta olmak üzere, dünyevi motivasyonunun daha çok ön planda olduğunu söyleyebilir. Özellikle bu bağlamda tasavvufun birçok kolu bu durumu destekler nitelikteydiler. Fakat gerek siyasi alandaki başarısızlıklar ve bunun yanında sosyal hayattaki farklılıklar bölüşümü ve dayanışmayı ön plana çıkaran tassavvufi akımların yaygınlık kazanmasında etkili olmuşlardır. Ama tüm tasavvufi akımların bu

yönde değerlendirmek yanlış olacaktır. Başta Melamilik olmak üzere bunun yanında tasavvufun birçok kolu çalışmayı ve birikimi ön plana çıkaran düşünceleri desteklemişlerdir. Ülgener, Melamilik üzerine bu derece yoğunlaşarak Weber'in tezlerine cevap verme ve Batılı düşünürler tarafından İslam'a atfedilen kötü imajı silme gayreti içerisinde olmuştur. Ülgener bunu öne sürerek bize kapitalist bir hayatın anahtarını sunmaz. Ülgener asıl olarak kültürel ve yapısal dinamiklerimizden yola çıkarak yerel modeller ile gelişebileceğimizi öne sürmektedir.

3.4. Ülgener'in Weber Eleştirisi

Türk sosyoloji geleneğinde kullandığı yöntem bakımından Weberci olarak adlandırılan Ülgener, metodolojisini kullanırken tamamiyle bir Weber metodu kullandığını söylemek büyük bir yanlış olacaktır. Weber'in metodolojisini, araştırma çerçevesini kendi çalışmalarında kullanan Ülgener, kimi zaman Weber'i eleştirmiştir. Ülgener'in eleştirileri genel olarak Weber'in rasyonalizmi Batı toplumlarına ait bir olgu olarak görmesi ve Çin, Hindistan ve Ortadoğu toplumlarının rasyonelleşemeyeceğini öne sürmesi ile ilgilidir. Weber'in bu düşünce yapısının tek taraflı ve eksik olduğunu söyleyebiliriz. Aynı zamanda Weber bu yönüyle birçok oryantalist Batı düşünürü ile aynı düşünmektedir. Weber bir sosyolog olarak İslam'ın özüne bakmamıştır. Pratiğine yani olguya bakmıştır. Buradan yola çıkarak İslami gelenekteki devletlerin durumu ve işleyişi üzerinde duran Weber, İslam toplumlarında Batı tipi rasyonaliteyi bulmaz.

Weber İslam toplumlarının niçin kapitalistleşemediği ile ilgili tespitini şöyle açıklar:

“Endüstrileşme, ferdiyetçi bir din olarak İslam tarafında değil –Kafkasya'daki Tatarlar genellikle çok ‘modern’ müteşebbis kimselerdir- İslam devletlerinin dini yönden değişmez yapısı, onların memurları ve kuralları tarafından engellenmiştir” (Weber, 1996: 1095).

Ülgener'in Weber'in bu yöndeki düşüncelerine eleştiri getirmektedir. Özellikle ilk İslam'ın özünde ticarete ve sermaye birimine, çalışmaya önem veren bir din olduğunu vurgulamaya çalışır. Ülgener'e göre:

“İslam Weber’in tahlilinde zincirin en zayıf halkası veya halkalarından biri olarak kalmıştır. Varılan sonuçların çoğu –dağınıklığı bir yana- acele ve tek yanlı hükümlerden öteye gitmiş sayılamaz” (Ülgener, 1981a: 49).

Ülgener’e göre Weber’in bu düşüncelerinin temeli tek yanlı olmakla beraber diğer birçok oryantalist Batılı düşünür ile benzerdir. Ülgener’e göre Weber İslam’ın ilk ve öz çehresini ile bunu izleyen yüzyıllar arasındaki farkın bilincine yeteri kadar varamadığından dolayı çalışması ve düşünceleri eksik kalmıştır. Ülgener bu durumu şöyle özetlemektedir:

“O arada İslam’a ve uzak doğu dinlerine kadar el atılması onları öz varlığı ile tanımak değil, daima kontrast halinde daha iyi tanıtabilmek gibi –kendi deyimi ile- sınırlı bir maksata bağlanıp kalmaktan dolayıdır. Herşey bir tarafta oluşmuş: öbür taraf bunun tamamen dışında ve uzağında kalmış! Rasyonel hayat, rasyonel bilim, rasyonel musiki disiplinli iş ve meslek ahlakı!.. Hepsi yalnız ve yalnız batı dünyasına mahsus ve diğerlerine yabancı! Hedef bu olunca, farklı kültür çevrelerini birbirinden öbürüne su sızdırmaz duvarlar arasında sert ve koyu renklerle göstermek bir ölçüde kaçınılmaz olacaktı... Max Weber’de seçilen tipler bizi hemen uçlara götürüp orada bırakıyor. Kontrastı belirgin hale getirmek için bir taraf hangi renklerle boyanmışsa karşı taraf tam tersi renklerle takdim ediliyor. Bütün bunların gerçeği zorlamak bahasına mümkün olacağını söylemeye hacet yoktur” (Ülgener, 1981a: 50).

Ülgener bu sözleriyle aslında birçok batılı düşünürün izlerini Weber’de de görmektedir. Gerek İslami kaynakların yeteri kadar Avrupalı dillere çevrilememesi gerekse de Doğu karşıtlığı Weber’in düşünceleri üzerinde doğrudan etkili olmuştur. Ülgener çalışmalarında esas olarak ekonomik geri kalmışlığı toplumlara veya dinlere yüklememektedir. Ülgener, Weber’in aksine bu meselenin bir zihniyet meselesi olduğuna vurgu yapmaya çalışmakta ve şöyle devam etmektedir:

“..her şeyden evvel önce İslam’ın ve özellikle tasavvufun iktisat ahlakı Max Weber’de hak ettiği genişliği bulmuştur denemez. Üstelik isabetli teşhislerin yanı sıra acele ve tek yanlı hükümler araştırmanın değerine yer yer gölge düşürmüştür. Büyük ve heybetli gövdenin bir bakıma en zayıf tarafını burada göreceğiz. Boşluğu doldurmaya Max Weber’in ömrü yetmemiş olmalıdır” (Ülgener, 1981a: 19).

Bu sözleriyle büyük oranda etkisinde kaldığı Weber'i eleştiren Ülgener'e göre; Weber, İslam'a tam anlamıyla hâkim olmamakla beraber, yorumları ve tahlilleri tek taraflı ve eksiktir(Ülgener'in bu düşüncelerine birçok batılı düşünür de katılmaktadır). Weber, Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu adlı çalışmasında, Batı dünyasını özellikle de Protestan mezhebine övgüler dizerken Doğu toplumlarını ise eleştirmiş ve kapitalizmin ana unsuru olarak Protestanlık mezhebini ön plana çıkarmaya çalışmıştır. Weber'in yapmış olduğu bu tahlillerde İslam'ı alt sıralarda göstermesi Ülgener'in belki en çok eleştirdiği konulardan biridir. Nitekim Ülgener'in bu düşüncelerine karşılık Batılı düşünürlerde bu anlamda Weber'e eleştiri getirmişlerdir. Turner'a göre:

“İslam dinini sadece savaşçılar dini olarak adlandırmak yanlıştır. Dahası, Hristiyanlığın doğuşunu maddi-iktisadi çıkar ilişkisine indirgeyen Kautsky gibi Marksist düşünürleri eleştiren Weber'in bu kez İslam'ın doğuşunu savaşçıların mal ve ganimet edinme motivasyonuna dayanarak açıklamaya çalışması düşündürücüdür” (Turner, 1997: 75).

Weber çalışmalarında hesap tutma ve sayı işlemlerinin sadece Batı dünyasına ait olduğunu ve ilk kez pre-kapitalist dönemde rastlandığına dikkat çekmeye çalışmıştır. Buna karşın Ülgener bu düşünceye eleştiri getirmekle beraber, hesap ve defter tutma alışkanlığının parlak ticaret dönemlerinde Doğu Anadolu ve İran'da rastlandığına dikkat çekmiş, Venedik ve diğer İtalyan şehirleri ile aralarındaki ticarete kullandığını ve bu durumun daha sonra Batı dünyasına geçtiğine vurgu yapmaktadır.

Weber'in Protestan ahlakının kapitalizmi doğurduğu iddiasını Osmanlı'ya uyarlamaya çalışan Ülgener, bu bilgiler ışığında Osmanlı toplumunda kapitalizmi engelleyen nedenleri araştırmıştır:

“Ülgener'e göre, Weber İslam konusunda taraflı davranmaktadır. Oysa İslam yoğun bir ticaret ortamında gözlerini dünyaya açmıştır; Doğuda modern anlamda piyasa ekonomisinin yerleşip gelişmesine engel olan sebepler peş peşe sıralanacak olsa, İslam ancak serinin en sonunda yer alacaktır” (Yılmaz, 2011: 59).

Weber'in belirttiği gibi İslam'ın kazanca ve bilime karşı olan bir din olmadığı vurgusunu yapan Ülgener'e göre ekonomik geri kalmışlığın ana nedeni 12. Ve 13.

yüzyıllardan itibaren etkili olan tasavvuf ile doğrudan etkilidir. Weber'in İslam ile ilgili yorumunda önemli karşılaştırma hatalarının izlerini sürebilmek mümkündür. Ülgener'in de eleştirilerinde yer verdiği gibi, bir tarafta reformasyon sonrası oluşan Kalvinizm ve benzeri somut tarikatlar somut tarihsel gerçekleri içinde Hristiyanlık adına yer alırken, diğer tarafta neredeyse tarihsel niteliklerinden tamamen soyutlanmış bir İslam anlayışı yer alır. Bu ise Weber'in çalışmasının ne derece eksik olduğunun bir göstergesidir. Fakat Weber'in bu tek taraflı düşünce pratiği, metodunun bir ürünüdür. Ayrıca Weber'in yaşadığı dönemdeki İslami kaynakların sayıca az olması, Weber'in bu konulara yeteri kadar hâkim olmaması bu durumu ortaya çıkaran ana unsurlardandır.

“Bir yanda çalışkan, dışa dönük, para biriktiren bir peygamber, diğer tarafta içe kapalı, çalışma ahlakını geliştirememiş, hizmet ve mal üretiminde kapitalizme geçememiş bir toplum ve medeniyet. Bu çarpıklığın açıklaması ise tasavvufa atıfla yapılır. Ülgener'e göre tasavvuf, İslam'ın ilk ve öz halinden farklılaşan, 'içe ve derine kapanışın uzun ve zahmetli yolunun adıdır' ve İslam'ın yayıldığı bölge inançları ile İslami öğelerin karıştığı genel akımı ifade etmektedir. Tasavvuf 12. ve 13. yüzyıllarda yaygınlaşarak kitlelerin hem dini hem de gündelik yaşantılarını etkilemiştir” (Arslan, 2010: 57). Bu sözlerle İslam'ın ticaret ve iktisadi gelişme önünde bir engel teşkil etmediğini savunan Arslan, bunu sebeplerini tasavvufa bağlamaktadır. Fakat tasavvufun tek başına bir etken olmadığını belirtmek gerekir. Üstelik tüm tasavvuf topluluklarını bu gruba dahil etmek doğru bir tercih olmayacaktır. Bunun yanında değişen dünya sistemi ve zihinsel dönüşümler şüphesiz ki bu konu ile yakın ilişkilidir. Burada bu değişim ve dönüşümü ortaya koyabilecek bir güce ihtiyaç vardır. Bu ise Ülgener'in çalışmalarında sıkça üzerinde durduğu 'insan' ile aşılabılır. Başka bir şekilde ifade edecek olursak, nitelikli insan ve dolayısıyla nitelikli bir toplum ile mümkün kılınabilir. Ülgener'e göre bu bilgilerden yola çıkarak kendi kültür kaynaklarımızdan beslenerek ayağa kalkmamız gerekmektedir.

Ülgener, Weber'in tezlerine karşı iki tür İslam tablosu çizmektedir. Birincisi, girişimci ruha sahip, çalışkan, birikime önem veren ve israftan kaçınan peygamber ve takipçilerinden oluşan İslam'ın ilk dönemlerindeki anlayıştır. İkincisi ise 12. ve 13. yüzyıllardan itibaren Anadolu'da etkili olan, ağırlıklı olarak tasavvufun şekillendirdiği donuk ve içe kapanık bir zihniyetin oluşturduğu sonraki dönem anlayışıdır.

Ülgener'e göre İslam, toplumsal yapısı ve kuruluşu ile ilk dönemlerden başlayarak cihat ve fetihlere yönelik bir din olmuş, üretim ise az yer edinmiştir. Bundan dolayı Weber çalışmalarında İslam dinini bir savaşçılar dini olarak görmektedir. Weber İslam'ı giyim kuşamdan, tüketimine kadar Kalvinizm ile zıt bir yapı olarak görür. Ülgener ise bu düşüncelere katılmamış, gerek İslam'ın ticaretin en işlek olduğu dönemde ortaya çıkması gerekse de İslam'ın bünyesinde alışveriş, ticaret, kâr ve zarar öğelerini barındırması Weber'in iddia ettiği gibi İslam'ın bir savaşçılar dini olmadığına dair en büyük kanıt olarak görmektedir.

Bu bilgiler ışığında Ülgener'e göre, İslam dini Weber'in iddia ettiğinin aksine kapitalist zihniyete paralel olarak; kazanma, ticarette bulunma ve çalışmaya açık ve teşvik eden bir dindir. İslam'ın tasavvuf yoluyla yanlış yorumlandığını dile getiren Ülgener'e göre; tasavvuf ilk dönemlerinde olduğu gibi dışa açılmanın öncüsü olamamış hatta tam tersine Anadolu'da uzun bir süre içe kapanışın öncülüğünü yapmıştır. Ülgener İslam dininin getirdiği dünyaya bakış tarzı ile ilgili ölçülerin –Melamilik hariç tutulacak olursa- tasavvufla birlikte negatif anlamda değiştiği görüşünü vurgulamaya çalışmakta ve Weber'in İslam ile ilgili tezlerini çürütmeye çalışmaktadır. Ülgener'e göre Weber İslami bilgilere ve kaynaklara yeteri kadar hâkim olamamasından dolayı yanlış hükümlerde bulunmuştur.

Sonuç olarak çalışmamızın bu bölümünde ilk önce zihniyet konusunu ele aldık ve geniş bir çerçevede tanımlamaya çalıştık. Bununla beraber Ülgener'in zihniyet konularında etkilendiği yerli ve yabancı düşünörlere vurgu yaparak, geçmişten günümüze dek süregelen zihniyet meselesini açıklamaya çalıştık. Daha sonra ise zihniyet üzerinde etkili olan etkenlere vurgu yaparak bunların iktisat zihniyeti üzerindeki etkilerini ortaya koymaya çalıştık ve çözölme devri zihniyetine giden yolu ele aldık. Çalışmamızın ilerleyen sayfalarında ise İslam ile kapitalist hayat arasındaki benzerlikleri Melamilik-Protestanlık bağlamında anlatmaya çalıştık. Son olarak ise Ülgener'in büyük oranda etkisinde kaldığı Weber'e dair eleştirileri ortaya koymaya çalıştık.

3.5. Ülgener’de İktisadi Büyüme

Çalışmamızın şu anki kısmına kadar Ülgener’in zihniyet konusundaki görüşlerini tarihsel bağlamda ele alıp; ekonomik geri kalmışlığın nedenlerini sosyo-kültürel, siyasal, coğrafi ve toplumsal dinamikler bakımından tartışmaya çalıştık. Bu bölümde ise Ülgener’in Türkiye’ye dair düşüncelerini ele alıp; ekonomik kalkınma ve büyüme konularını tartışmaya çalışacağız.

3.5.1.Ülgener’de İktisadi Kalkınma ve Büyüme

Şüphesiz ki Ülgener’i sadece iktisatçı olarak dile getirmek yetersiz olacaktır. Ülgener iktisatçı olduğu kadar, iktisat felsefecisi, kültür bilimcisi, sosyal tarihçi, sosyolog ve metodolog kimliğine sahip Türk dünyasının önemli fikir adamlarından biridir. Çalışmalarında bu çok yönlülüğünün tüm özelliklerinden yararlanan Ülgener, bunları belirli bir aheng ve uyum içinde ortaya koyması bu alandaki yetkinliğinin en belirgin özelliklerindendir.

Ülgener Türk-İslam zihniyeti üzerine yaptığı tespitlerle Türkiye’nin zihniyet değişiminde zorlanması ve rasyonel bir ekonomiye sahip olamamızın nedenlerini irdelemeye ve aydınlatmaya çalışmıştır. Bu yönüyle Ülgener, yaptığı katkılar ile Türk tarihinde eşine az rastlanabilecek bir ilim insanıdır.

Yeni Türk devletinin (Türkiye) kurulmasının ardından, Türkiye’de iktisadi zihniyete ilişkin yeni bir yaklaşım ve objektif bilgi kümesi içinde iktisatla sosyolojiyi sağlıklı bir biçimde ele alan Ülgener, iktisat teorisinin ‘insan-madde’ ilişkisine sıkışan açıklamaya dayalı yöntemi yerine, somut olgular karşısında, ‘insan-insan’ ilişkisine yönelmiş; bu yaklaşım tarzı ile Cumhuriyet Türkiye’si’nin ekonomik tarihini farklı bir perspektiften ele almıştır.

Ülgener’in çalışmalarının ana temasını oluşturan ‘ekonomik geri kalmışlık’ konusu şüphesiz ki büyük bir önem arz etmektedir. Bununla ilgili çalışmalarını zihniyet konusu üzerinden yürüten Ülgener, iktisadi kalkınma ile ilgili düşüncelerini de ortaya koymaya çalışmıştır. Bu düşüncelerini ortaya koyarken gerek Doğu gerekse de Batı’daki gelişmelere hâkim olması kendisine bu konuda büyük avantaj sağlamıştır.

“İktisadi büyüme sadece bugünün davası değildir. Malthus, Ricardo ve Manc’da büyüme fikri hemen bütün sistemi üzerinde taşıyan temel görüştür. Ancak 19.uncu yüzyılın ikinci yarısında marjinalist ekolün ve genellikle neo-klasiklerin iktisadi tahlili kısa dönemlere ve makro statik çerçeveye hapsetmeleri ile bu görüşten uzaklaşmış oluyordu” (Ülgener, 1991: 408).

Ülgener’in düşünceleri doğrultusunda; ekonomik alanda geri kalışımızın ve kapitalist hayata geçememizin önemli nedenlerinden hatta en önemlisi ekonomik politikalarımızdır. Özellikle 1930 ile 1937 yılları arasında uygulanan devletçilik politikaları Gökalp çizgisini temsil etmektedir. Kısmen başarılı olan ama asıl itibariyle toplumumuzda uzun süreli olmaması gereken bu ekonomik politikanın kısa süreli başarısının altında Atatürk’ün toplum üzerindeki karizması yatmaktadır. Fakat Ülgener’e göre, insanın devre dışı bırakıldığını ve gelişmelere sadece mal ve para akışı gözüyle bakıldığını, bundan dolayı halka mal edilemediğini savunur. Ülgener’in ekonomi alanındaki temel dinamiği olan ‘insan’ unsuru bu yönüyle büyük önem arz etmektedir.

Sanayi devriminden sonra ekonomik alanda geri kalmış ya da gelişmekte olan tüm ülkeler için ‘iktisadi büyüme’ konusu temel sorun teşkil etmiştir. Bu durum ikinci dünya savaşından sonra çok daha sık sorulan sorulardan biri olmuştur. 1960’lı yılların en popüler konularından biri de şüphesiz ki ‘ekonomik kalkınma ve büyüme’ konusudur. Ekonomik geri kalmışlık konusunun ana sebepleri dönemin düşünürleri tarafından hemen hemen benzer düşünceler ile dile getirilmekteydi. Bu benzer düşünceleri siyasi partiler, sendikalar ve aydınlar çevresinde duyabilmek mümkündü. Emperyalizm, kapitalizm ve İslamiyet geri kalmışlık konusunda ana etkenler olarak görülmekteydi. Bu düşüncenin oluşumunda dönemin Türkiye’inde ve özellikle uluslararası alandaki popüler dünya görüşü, başka bir söyleyişle ‘marksizm’ şüphesiz ki çok etkili olmuştur. Fakat Ülgener bu modaya uymayan ve bu tuzağa düşmeyen nadir düşünürlerden biri olmuştur.

Ülgener gelişmiş ülkeler ile az gelişmiş ülkeler arasındaki temel farkların toplumların sosyo-ekonomik yapılarından kaynaklandığını dile getirmektedir. Bu bilgilere paralel olarak bir ülkede iktisadi kalkınmanın olabilmesi için, o toplumun ekonomisinde sanayileşme yönünde hareketlenmelerin olmasına dikkat çeken Ülgener, sanayileşme ile birlikte üretimin artacağına ve verimin yükseleceğine inanmaktadır.

Ülgener'in düşüncelerinin ana temasını oluşturan 'iktisadi kalkınma'nın olabilmesi için makro-ekonomik göstergelerinin de büyümesi, artması gerekir. Ülgener'e göre, büyüme ile kalkınma doğru orantılı bir şekilde ilerlemektedirler.

Ülgener'e göre büyüme: "İktisadi hayatın temel verilerinde (işgücü, tabii kaynaklar, teçhizat), fert başına bir yıldan öbürüne daha yüksek reel gelir sağlayacak şekilde devamlı artışlara büyüme" adını vermektedir (Ülgener, 1991: 409).

Bu bilgiler doğrultusunda ekonominin gövdesiyle birlikte genişlemesine büyüme denilebilir. Bunun yanında büyüme ve gelişme kavramlarının farkına değinen Ülgener'e göre ekonominin yapı ve dinamikleri ile değişmesine ise gelişme adını vermektedir, diyebiliriz. Gelişme ve büyüme arasındaki farkı ise Ülgener şöyle ifade etmektedir:

"Millet ekonomisi zamanla iki yönde değişiklik gösterir; bir taraftan gövdesiyle genişler(nüfusu, işgücü çoğalır, üretim vasıtaları artar). Diğer taraftan bünye ve çatısı değişir. Birincisi büyüme, ikincisi gelişmedir" (Ülgener,1991: 410).

Ülgener'in Türk iktisat literatürüne kazandırdığı önemli katkılardan biri de 'büyüme' ile 'gelişme' kavramları arasındaki farkı ortaya koymasıdır. Bu ayrımı yapan Ülgener, teori de bu farkı ortaya koymak kolay gibi görünse de, pratikte bu iki terimi birbirinden ayırmak oldukça zordur. Çünkü büyüyen bir ekonomi şüphesiz ki çatısı ve yapısıyla da değişebilmeyi mümkün kılmaktadır. Bu da büyüme ve gelişmenin birbirlerine paralel olarak değiştiklerini açıkça göstermekle beraber, birbirlerinden ayırt edilmelerinin zorluğunu ortaya koymaktadır.

İktisadi gelişme ve büyümeye dair yaptığımız bu açıklamalar toplumsal dinamikler, eğitim sistemi, ekonomik alandaki değişimleri benimseyebilme ve halkın bu değişimlere verdiği tepki gibi etkenler ile tamamlandığında tam anlamıyla bir büyüme ve gelişme sağlanabilir. Ama bunlar da tek başına yeterli olmayacaklardır. Daha önceki iktisat zihniyeti ve iktisat ahlakı konularında da değindiğimiz gibi ekonomik büyüme ve gelişmeyi salt rakamlardan ibaret sanmak büyük bir hata olacaktır.

"Toplumsal, kültürel, davranışsal, moral ve zihinsel özellikleriyle insanı, iktisadi kalkınmanın en önemli unsuru veya vasıtası olarak düşünme gelmiştir. Çünkü sahip olduğumuz insan malzemesinin bu özellikleri onun kalkınma karşısındaki

tepkilerinin, davranışlarının ve duygularının farklı olmasına yol açmaktadır” (Ertüzün, 1987: 19).

Ülgener’in iktisadi hayatın en önemli unsuru olarak insanı ön plana çıkarmaya çalışması şüphesiz ki Weber’den etkilendiğinin en bariz örneğidir. Çünkü Weber çalışmalarında iktisadi karar ve davranışlarının, zihniyetine ve buna bağlı olarak ahlaki değerlerin önemine vurgu yapmaya çalışmıştır. Weber özelinde Batı dünyasında gelişen bu düşünceye paralel olarak, Ülgener Doğu toplumları temel alındığında bu ekolün en önemli temsilcilerinin başında gelmektedir. Weber’in Doğu toplumlarının özellikle de İslam’ın ekonomik geri kalmışlığının ana etkeni olarak dini öngörmekteydi. Ülgener bu düşünceye karşı çıkarak insan unsurunu ön plana çıkarmaya çalışır. Ülgener’e göre ekonomik geri kalmışlık insan ve zihniyet unsurlarının karşılıklı etkileşimlerinin bir ürünüdür. Ülgener genel itibariyle geri kalmışlığı insanın davranış, tutum ve zihniyetinde arama çabası içerisindeydi. Bu durumu Ülgener şu sözleriyle ifade etmektedir:

“İktisadi analize insansız değil, tam tersine insandan başlayarak girmek gerekir. İktisadi yaşayış, sadece mal ve para yığınlarının bir araya gelişinden ibaret bir madde dünyası değildir. O yığınların altında, kendine has tavır ve davranışları ile insan gerçeği yatar” (Ülgener, 1983: 15).

Bu düşünce sistemi belki de çağın en popüler düşüncelerinden biridir. Özellikle Batılı iktisatçılar ve düşünürler Ülgener ile benzer düşünmektedirler. Ama Türkiye’ye bakıldığında gerek Ülgener’den önceki dönemde gerekse de Ülgener’in yaşadığı dönemde bu düşünce sistemi ‘aydınlar’ diye tabir edilen kesimler tarafından benimsenmemiştir. Türk aydını ve çevresi gelişmeyi ‘sermaye’ye sahip olmakta aramaktaydı. Daha doğru ifade edecek olursak az gelişmişliğimizi sermaye yetersizliğine bağlamaktaydılar. Türk aydınlarının bu düşüncesi şüphesiz ki Marx’ın düşüncesi ile örtüşmektedir. Marx üretim ilişkilerinde bulunabilmek için sermaye ve üretim araçlarına dikkat çekmekteydi. Ülgener bu düşünceye karşı çıkarak eleştirir. Çünkü insan üretim ilişkilerinin ana unsurudur. Sermayeyi yaratan ve kullanan insan olduğundan dolayı, Ülgener’e göre kalkınmanın anahtar faktörü olarak ‘kalkınmaya inandırmak’ ve bu yönde ‘desteklemeyi’ ön görmektedir. Şüphesiz ki Ülgener’in de vurgulamaya çalıştığı bu hususlar o dönemde dikkate alınsaydı, mevcut durumdan çok daha fazla yol alınabilirdi.

“Ekonomik yapının sosyal-kültürel yapıya etkileri konusunu, Karl Marx determinist bir yaklaşımla ele almış, Max Weber de ona karşı çıkmıştır” (Freyer, 1977: 190).

Marx’ın olguları tek nedenli olarak ele alma determinist yaklaşımına karşın Weber çok etkenli nedensellik yaklaşımını ele almıştır. Bu yöntemin etkilerini en ince ayrıntısına kadar Ülgener’de de görebilmek mümkündür. Ülgener çalışmalarında gerek maddi gerekse de manevi olguları Marx’ın tekçi anlayışının aksine, bütünsellik ilişkisi bağlamında çok etkenli olarak ortaya koyması sebebiyle Weber’den etkilendiğini söyleyebiliriz.

“Weber’e göre, ekonomik, siyasal veya dinsel tek bir ögeyle ve tek yanlı olarak belirlenmesi mümkün olmayan bir bütün olan toplumun nedensel ilişkileri, kısmi ve olası niteliktedirler. Gerçeğin bir ögesinin, gerçeğin öteki yönlerinin onlardan etkilendenmeden değerlendirmesini reddeden sosyolojinin bu kısmi ve çözümleyici nedensellik kuramı, tarihsel materyalizmin basit yorumunun çürütülmesi olmak ister” (Aron, 1986: 498).

İktisadi kalkınma ve büyümeyi ele alırken diğer dikkat edilmesi gereken hususlardan biri de çağın dinamikleri konusudur. Ülgener’in zihniyet konusunda büyük oranda etkilendiği Sombart’ın ‘Her çağın kendine göre hâkim bir zihniyeti vardır ve çağın iktisadi yaşayış tarzı onunla belirlenir’ düşüncesini benimsemiştir. Burdan yola çıkacak olursak iktisadi kalkınma sadece maddi vasıtalar ile açıklanabilecek bir olgu değildir. Bununla beraber insanın ve toplumun zihniyeti iktisadi kalkınma ile doğrudan etkilidir. Böyle bir düşünce yapısını Ülgener’de de görebilmek mümkündür. Çalışmamızın daha önceki bölümünde Ülgener’in anlayıcı-yorumlayıcı yöntemi kullandığını belirtmiştik. Ülgener az gelişmişliği ortaya koyarken veya kalkınmayı engelleyen faktörleri sıralarken, sadece sayı ve ölçülerden yararlanmaz. Aynı zamanda bunların yanında anlayıcı-yorumlayıcı yöntemin etkisiyle manevi ilimleri de işin içine koyarak yorumlamaya çalışır. Bu da Ülgener’in çalışmalarını yaparken gerek maddi gerek manevi unsurları kullanmasına paralel olarak ‘bütünsellik’ anlayışını benimsediğini açıkça göstermektedir.

Anlayıcı-yorumlayıcı metodu kullanan Ülgener, ekonomik gelişmemeyi toplumsal zihniyet ve ahlak yapısı üzerinden analiz etmeye çalışır. Bunu yaparken toplumun sahip olduğu örf ve âdetlere dahi dikkat çeken Ülgener, din dışı mistik

telkinlere de çalışmalarında değinmiş ve bunların iktisadi geriliğe etkileri üzerinde durmaya çalışmıştır. Ülgener mistik telkinlerin öz İslam'dan farklı olduğuna vurgu yapmaya çalışmıştır. Dolayısıyla geri kalmışlığımızın sebebi olarak İslam dinini değil, toplumsal ahlak ve zihniyet dünyamız üzerinde etkili olan din dışı etkenler irdelenmelidir.

Ülgener kalkınma ile ilgili çalışmalarını yaparken esas olarak bir denge arayışı içerisinde. Çünkü Ülgener çalışmalarını ne tamamiyle maddi açıklamalara ne de manevi unsurlara dayandırmaktadır. Ülgener hem maddi unsurları hem manevi unsurları çalışmalarında kullanarak sadece görüneni değil, olayın perde arkasındaki görünemeyen manevi boyutları da ortaya koyma gayreti içerisinde. Ülgener bu yönüyle çalışmalarında özgünlüğünü korumaktadır. Çünkü Ülgener'e dek neredeyse hiç bir ilim adamı ülkemizde pozitivist metod ile anlayıcı-yorumlayıcı metodu beraber kullanmamıştır. Bu yönüyle Ülgener Türk düşünce tarihinde önemli ve özgün bir yere sahiptir.

Ülgener'in çalışmalarındaki önemli kavramlardan biri 'kültür' kavramıdır. Toplumsal norm ve inançlar bağlamında kültürün etkisi küçümsenemeyecek düzeydedir. Bu durumu Weber'de de görebilmek mümkün.

"Max Weber'e göre, her toplumun bir kültürü vardır; kültür yoluyla toplum bir inançlar ve değer sistemine sahip olmaktadır" (Aron, 1986: 493).

Şüphesiz ki Ülgener de bu düşüncelerden etkilenmiş ve çalışmalarında bu konuya vurgu yapmaya çalışmıştır. Buradan hareketle asıl sorun zihniyet ve kültür dünyamıza ışık tutabilmekte yatmaktadır. İktisadi geri kalmışlık ancak iktisat ahlakı ve zihniyet arasındaki etkileşim dikkate alınarak anlaşılabilir ve buna yönelik çözüm arayışları ancak bu şekilde ortaya atılabilir.

Ekonomik geri kalmışlık üzerine birçok araştırma yapılmıştır. Ve bu konuya dair birçok iddia ortaya atılmıştır. Asıl sorun 'ekonomik alanda kalkınma sabit bir proje ile mümkün kılınabilir mi', sorusu olmuştur. Konuyu daha açık bir şekilde ifade edecek olursak, her toplum aynı gelişme politikası ile ekonomik kalkınmayı gerçekleştirebilir mi, mevzudur. Ülgener bu düşünceye karşı çıkmaktadır. Ona göre tüm toplumların sabit bir proje ile iktisadi alanında kalkınabilmeleri mümkün değildir. Çünkü insan

unsurunun devre dışı bırakıldığı, toplumsal dinamiklerin dikkate alınmadığı bir modelle ekonomik kalkınmayı sağlayabilmek mümkün değildir. Böylesi bir metod yerine Ülgener ‘milli-manevi’ değer sistemini esas alan, aynı zamanda onu çağa göre uyarlayıp yorumlayan ve şekillendiren bir modeli ön plana çıkarmaya çalışmaktadır. Ülgener’in savunduğu bu modelde esas olarak dikkat edilmesi gereken temel faktör insan unsurudur. Ve Ülgener’in savunduğu milli-manevi model ancak insanın ön plana çıkarıldığı bir ortamda başarılı olabilir. Burdan yola çıkacak olursak, geri kalmışlığın ana unsuru insan olarak görülüyor ise çıkış yolu da yine insanın ön plana çıktığı bir model ile mümkün olabilmektedir.

İktisadi yapı ile zihniyet arasındaki yadsınamaz ilişkiye dönecek olursak, Ülgener zihniyetin değişebilmesi ve dönüşümün ana hatlarını şöyle özetlemektedir:

“Birincisi insanın bütün düşünce ve davranışlarının zihniyet tarafından belirlendiği, ikincisi ise her türlü dünyanın var olduğudur. O halde, ekonomik varlığın kaderi, yüzeysel nitelikteki şekil ve kalıplarla birlikte, uzun dönemli olarak altta ve derinlerde bulunan zihniyetteki gelişmenin yönüne bağlı kalacaktır” (Ülgener, 1983: 159).

Sonuç olarak Ülgener kalkınma ile ilgili düşüncelerini ortaya koyarken Marx’ın aksine, Weber ile benzer düşünmektedir. İnsan unsurunun ihmal edildiği tüm modellere sırt çeviren Ülgener’e göre, hazır modeller ile ülkelerin ekonomik alanda kalkınması oldukça zordur. Bundan dolayı Ülgener milli modellere vurgu yapmaya çalışmıştır. Çalışmalarında kapitalizm, sosyalizm vb. kavramlara da eleştiri getiren Ülgener, bu kavramların milli değerlerimizde bulunmadığına vurgu yapmaya çalışmış ve bunların yerine yeni milli bir model arayışı içerisinde olmamız gerektiğine inanmaktaydı.

3.5.2. Ülgener’de Keynesyen Ekonomi ve Kalkınma

Keynesçi iktisat düşüncesini ve makro ekonomi öğrenimini Türkiye üzerinden ilk defa sistemli bir yapıya büründüren Ülgener, Weber’in etkisiyle din ve ekonomi ilişkisini İslam toplumları açısından ele almıştır. Keynesyen sistemi toplum yapımız ve ekonomik gelişim açısından bir anahtar olarak gören Ülgener, Keynes-Hansen modelini

gelişmişlik ve az gelişmişlik konularının insan-tarih birikiminin tutarlılığı ile ele almaya çalışmıştır.

Ülgener gerek yurtdışı gezilerinde gerekse Alman hocalar ile yaptığı sohbetlerde ‘keynesyen’ ekonomi ile tanışması kendisini hem heyecanlandırmış hem de kendisine Türkiye üzerine düşünme fırsatı vermiştir. Keynesçi iktisat düşüncesini ve makro ekonomi öğrenimini Türkiye’de ilk kez sistemli hale getiren Ülgener, Weber’in Avrupa’da kapitalizmin ruhunu Protestan ahlakının belirlediği görüşünden yola çıkarak bu yaklaşımı Osmanlı-Türk toplumuna uyarlamaya çalışmıştır. Türkiye’nin iktisadi geri kalmışlığının ana unsuru olarak zihniyeti belirleyen Ülgener, Weber’in geliştirdiği yaklaşımın Türkiye’deki ilk önemli temsilcisi olmuştur. Bunun yanında ülkemiz için ekonomi alanında kalkınmaya yönelik projeler üzerinde çalışan Ülgener; Keynes’in milli gelir, istihdam ve iktisadi büyüme gibi kavramlarını geliştirilmiştir. Bu kavramları geliştirmesinin ana sebebi olarak ise, her toplumun farklı alt yapı, sermaye ve dinamiklere sahip olması gösterilebilir. Çünkü Ülgener, her toplumun iktisadi gelişiminin birbirinden farklı olacağı düşüncesine sahipti.

İlk başta asıl itibariyle toplumumuzun ekonomik, sosyal ve siyasal yapısı konusunda ümitsiz olan Ülgener 1946-1948 yılları arasında Harvard’da bulunması ve orada Hansen’in derslerinde Keynesçi iktisadın esaslarını öğrenmesi, Ülgener’in üzerindeki umutsuz havayı atmış ve ülkemize umutlu dönmüştür. Keynes’in modeli Türkiye’yi ayakları üzerinde oturtabilir, bu yolla Gökalpçi irrasyonel devletçilik yerini rasyonel devletçiliğe bırakabilirdi.

Ülgener 1948’de Harvard’dan umutlu döndü. Yurda dönüşüyle beraber İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi çatısı altında Keynesçi görüşleri yakın çevresi ve öğrencileri arasında yaymaya başladı. Türkiye’nin ekonomik sorunlarını aşip düzlüğe çıkmasında Keynesçi uygulamadan vefatına kadar sapmadı. Ülgener’e göre keynesçi iktisat politikası iktisadi hürriyetlere zarar vermeden ‘kamu girişimiyle özel sektörün’ birlikte yol aldığı bir ekonomik anlayıştı. Bu birlikteliği anlatan ‘karma ekonomi’ kavram ve anlayışını sahiplenmişti. Zira karma ekonominin ‘bir atlama tahtası’ niteliğinde olduğunu vurgulayan Ülgener için karma ekonomi aslında gerekli bir ara yoldu.

Özellikle ikinci dünya savaşı sonrası yurda dönen Ülgener, üniversitede öğrencilerine Keynesgil teoriyi okuttu. Ve ekonomik alandaki başarısızlık üzerine

değinen Ülgener, bununla ilgili işin akademik ve iktisat politikaları üzerine eğildi. Bununla birlikte işsizlik sorununun kökenine de inmeye de çalışmıştı.

“İşsizlik sorunun çözümünde politikacının iradesini ekonominin gerçek performansının belirleyiciliğinin üzerine çeken Keynesgil eksik-denge anlayışı ülkemizde ilk defa, sistemli ve sağlıklı bir tahlille, Profesör Ülgener tarafından getirilmiştir” (Sayar, 1987: 28).

Ülkemizdeki ekonomik alandaki sorunları ele alıp değerlendiren Ülgener çalışmalarında iktisadi kalkınma ve büyüme konusunda ‘Keynesgil’ sistemi anahtar bir model olarak görmekteydi. Bu konudaki çalışmalarında çok yönlü ilim adamı kimliğini ön plana çıkaran Ülgener, çalışmalarının ana unsuru olarak da ‘insan’ı ön plana çıkarmaya çalışmıştır. Ülgener’in bu çalışmayı yapmasındaki temel amacı, gelişmişlik ve azgelişmişlik kavramlarını insan-tarih ilişkisi içerisinde ele almaktır. Keynes’in genel teorisini kendine model alarak makro ekonomiye yönelen Ülgener bu durumu şöyle özetlemektedir:

“Mikro ve makro tahlil, kâh biri, kâh öbürü ağır basarak, değişik nisbetlerde ve dozlarda geçmişten bu yana sürüp gelmiştir. Merkantilistler ve fizyokratlar gibi klasik iktisat topluluğu da meseleleri daha çok makro açıdan ele alıyordu. ‘Milletlerin Serveti’ ile Adam Smith, nüfus kanunu ile Malthus, nüfus, rant ve ücret arasındaki ilişki ile Ricardo muhakkak ki makro büyüklükler üzerinde durmuşlardır. Mikro tahlil, daha çok 19. yüzyılın ortalarında ve ikinci yarısında ‘marjinalist’ akım ile iktisat teorisine girmiştir. Meselenin tekrar makro açıdan ele alınışı 1936’da J.M.Keynes’in ‘Genel Teorisi’ne rastlar ve oradan kuvvet alır. Yanlış bir anlayışa yer vermemek için hemen belirtelim ki, makro tahlil günümüzde bu kadar ilgi toplamakla beraber hiç bir zaman mikro ayalışı kovmak ve yerine almak gibi bir iddia gütmemiştir ve gütmesi için bir sebep de yoktur. İki veya daha fazla iktisadi değişken arasındaki ilişkiyi kurmak ve açıklığa kavuşturma gerekince, konuyu en küçük birimine kadar indirmek ve orada olup biteni incelemek iktisatçının vaz geçemeyeceği bir tahlil yoludur” (Ülgener, 1991: 8-9).

Ülgener’in özetlediği bu durum aslında yaşadığı dönemin genel iktisadi politikalarını açıklamaya yöneliktir. Ülgener’in bu çalışmaya yönelmesi ve çalışmalarında makro iktisadi ön plana çıkarmaya çalışması tesadüfi nedenlere bağlamamak lazım. Özellikle toplum yapımızın anti-merkantilist düşünceleri kıramamış olması geçmişten (özellikle 15. ve 16. yüzyıllardan) Türkiye Cumhuriyeti’ne kadar

süregelmiştir. 1929 ekonomik buhranı, 1930’lu yıllardaki işsizlik ve bunun devamında ikinci dünya savaşı ve sonrası 1945’lerden itibaren dünyadaki birçok ekonominin yerle bir olmasının yanında ülkemizde Cumhuriyet’in ilanından o döneme kadar ‘devletçi’ ekonomilerin ön planda oluşu Ülgener’in keynesyen ekonomiye ilgi duymasının nedenleri arasında görülebilir.

Ülgener’in iktisat anlayışı birçok mekanistik iktisatçıdan farklıdır. Özellikle işin içine insanı katması, bunun yanında manevi olguları da maddi olgular ile bir bütünsellik içerisinde çalışmalarına dâhil etmesi, Ülgener’in bu alandaki çalışmalarında ne kadar özgün olduğunu açıkça göstermektedir. Özellikle din alanındaki çalışmaları ile Ülgener mimariden, hat sanatına kadar birçok farklı incelemeyi çalışmalarında kullanmıştır. Çünkü Ülgener, din, sanat ve mimarinin birbiri ile ilişkili ve birbirini bir o kadar etkilediğini düşünmekteydi.

Gerek yaşadığı çağın genel özellikleri gerekse de ülkemizdeki devletçi ekonomilerin hüküm sürmesi, Ülgener’in kafasında ‘Keynesçi’ makro bir ekonominin ülkemizde başarılı olacağına dair düşüncelerin yer etmesine neden olmuştur. Üstelik 1930’lu yıllar ile beraber işsizliğin hat safhaya ulaşması, tam istihdamdan ziyade; kaynakların azami derecede verim sağlayabildiği bir ekonomik politikayı ön plana çıkarması sebebiyle Ülgener büyük oranda ‘Keynesyen’ ekonomi üzerine çalışmıştır. Özellikle istihdam ile refah seviyesinin aynı paralelde yol aldıklarını göz önünde bulundurunca böylesi bir ekonomik politikanın önemi daha net anlaşılabilir. Ülgener refah seviyesini şöyle ifade etmektedir:

“Ülkede ortalama vatandaşın sınırlı araçlarla yıl içinde elde ettiği haz ve tatmin duyguları toplamının para birimi ile dile getirilebilen tarafına ‘iktisadi refah’ diyoruz” (Ülgener, 1991: 55).

İkinci dünya savaşı sonrası özellikle Batı devletlerinin izlediği en büyük politikalardan bir ‘refah devleti’ anlayışı olmuştur. Bununla beraber işsizlik ve istihdam Ülgener’in çalışmalarının ana dinamiklerini oluşturmaktadırlar.

Tam istihdam meselesini dünya dengelerinden bağımsız ele almak çok büyük bir hata olacaktır. Çünkü ikinci dünya savaşı sonrası temel vurgu ‘para’ üzerine değil, ‘tam istihdam’a doğru kaymıştır. Ülgener tam istihdamdan ziyade ‘çok istihdam’ı vurgulamaya çalışmıştır. Çünkü gelişmekte olan ülkeler için tam istihdamın mümkün

olamayacağını iyi bilen Ülgener, tam istihdam yerine ‘çok istihdam’ kavramını ön plana çıkarmaya çalışmıştır. Ayrıca gelişmekte olan ülkelerde kamu ve tarım alanındaki gizli işsizlik konusu da Ülgener’in tam istihdama yönelik düşüncelerini büyük oranda etkilemiştir. İşsizlik ve tarihsellik dokulardan beslenen ‘tembellik’, Ülgener’in Keynesyen ekonomi ile aşmayı düşündüğü önemli problemlerin başında gelmekteydiler.

İstihdama dair Ülgener’in vurgu yaptığı konulardan biri de, gelir ve istihdam ile harcama arasındaki ilişkidir. Ülgener’e göre: “Nerede bir gelir varsa, karşı tarafında, aynı büyüklükte bir harcama olacaktır” (Ülgener, 1991: 155).

Ülgener’in milli gelir ve istihdam bağlantısını ‘Keynesyen teori’ ile ortaya koyması, toplumun tüketimine dair eğilimi konusuna da eğilmesine sebep olmuştur. Bu bağlamda Ülgener’in düşünceleri doğrultusunda tüketim toplumuna eğilimimiz, örf-adetler, gelenek-görenekler ve psikolojik temayüllerimiz ile doğrudan etkilidir. Bu etkenlerin oluşumunu sadece sosyo-kültürel açıdan değerlendirmek yanlış bir açıklama olacaktır. Sosyo-kültürel etkenlerin yanında, gelenek, örf-adetler ve psikolojik temayüllerimizin oluşumunda; din, tasavvuf, ekonomik yapı ve siyasal etkenlerin etkisi göz ardı edilmemelidir.

Ülgener, milli gelir ve istihdam konusuna yönelik düşüncelerini tasarruf ve yatırım kavramları ile tamamlamaya çalışır. Bu konuda Keynesyen düşünce ile benzer düşünen Ülgener, ortaya koyduğu metot ve sunduğu modelle özgün bir tarz tutturmuştur. Öyle ki Ülgener’in izah ettiği yatırım-plasman ayrımı 1990’lı yıllarda popüler hale gelmekle beraber günümüze dek tartışılan bir konu olmuştur. Ülgener’e göre:”... her yatırım, tüketime harcanmayıp ekonominin nüstakbel cihazlanmasına tahsis edilecek kaynakların, o maksat için seferber edilmeleriyle mümkün olur... Seferber edilmeleri demekten maksadımız, sadece tasarruf fiilinin maksadı temine yeter olmadığını anlatmaktadır” (Ülgener, 1991: 205).

Sonuç olarak Ülgener az gelişmiş ya da daha doğru ifade etmek gerekirse gelişmekte olan ülkeler ve özellikle Türkiye için Keynesyen ekonomiyi uyarlamaya çalışmıştır. Bunu yaparken kimi yönleriyle Keynesyen teoriyi geliştiren Ülgener, böylelikle çalışmalarıyla kendi dönemini aşan bir özgünlüğe ulaşmıştır. Şüphesiz ki milli gelir ve istihdam konusunu makro ekonomi çerçevesinde ele alan Ülgener, gelişmekte olan bir ülkenin gelişim koordinatlarını da böylelikle çizmiş olacaktı. 1950 sonrası tarım, ulaşım ve sanayideki kıpırdamalar Ülgener için heyecan verici olarak

nitelenebilir. Toplumsal yapımızdaki bu değişim ‘tavandan tabana’ siyaret etmeye başlamıştır. Bu durum ise piyasa ekonomisinin ilk adımları olarak nitelendirilebilir. Bu durum tam anlamda bir piyasa ekonomisi olamasa bile ülkemiz adına ümit verici bir durum olarak nitelendirilebilir. Fakat gelenekçi toplumun sahip olduğu zihniyet ve alışkanlıklarının tamamıyla ortadan kalktığını düşünmek büyük bir yanılğı olacaktır.

SONUÇ

19. yüzyıldan itibaren özellikle sanayi devrimi ile beraber gelişen ve değişen dünyada iktisat biliminin önemi oldukça önemli bir hâle gelmiştir. Kapitalizmin doğuşu ve gelişimi şüphesiz ki insanlık tarihi için çok önemli bir olaydır. Özellikle toplumsal ve siyasi olgular ile iktisat bilimi doğrudan etkili ve ilişkili bir duruma gelmiştir. Bu durum birçok sosyal bilimcinin dikkatini çekmiş ve çalışmalarına konu olmuştur. Buna benzer çalışmalar yapan ve Türk düşünce tarihinde önemli bir yere sahip olan düşünürlerden biri de Sabri Ülgener'dir. Bu çalışmamızda Sabri Ülgener'in düşünceleri doğrultusunda iktisat ve toplumsal olgular arasındaki ilişkiyi bir "zihniyet" meselesi olarak ortaya koyma çabası içerisinde olduk.

Weber'in Batı toplumunu analiz ederken ortaya koyduğu metodu toplumumuz özelinde ele almaya çalışan Ülgener, şüphesiz ki yaptığı çalışmalar ile sosyal bilimler alanında yeni bir devir açmayı başarmıştır. Weber "kapitalizm niçin Batı toplumunda yer edinmiştir?", sorunsalı ile ilgili tezler geliştirirken, Ülgener ise çalışmalarını "Doğu toplumları niçin kapitalistleşememiştir?" sorunsalı üzerinde durmuştur. Bu çalışmalarını toplumumuz üzerine indirgeyen Ülgener, Türk tarihi için önemli bir düşünce insanıdır. Ülgener'in bu çalışmalarındaki özgünlüğü takdire değer diğer bir konudur. Ülgener; sosyolog, iktisatçı, metodolog, kültür bilimcisi ve iktisat felsefecisi kimliğinin tüm özelliklerini çalışmalarında belirli bir uyum içinde kullanmaya çalışmıştır. Tüm bu alanlarda yetkin olması kendisine, konuları derinlemesine analiz etme fırsatı vermiştir. Biz de bu çalışmamızda, Ülgener'in bu çok yönlü kişiliği ve bunu eserlerinde hissettirmesi sebebiyle özellikle iktisat ile toplumsal olgular arasındaki derin ilişkiyi ortaya koymaya çalıştık.

İktisadi kalkınma üzerine araştırmalar yapan Ülgener'e göre, iktisat bilimi sadece rakamlardan ibaret olmayıp, tüm bu rakamların ve piyasa ilişkilerinin ardında "insan" gerçeği yatmaktadır. Bu durum Ülgener'in çalışmalarında titizlikle kullandığı önemli konulardan biridir. Bu yönüyle Batılı ve Doğulu birçok düşünürden ayrılan Ülgener, bu yöntemiyle sosyal bilimler ve iktisat alanlarına çok değerli eserler bırakmıştır. Üstelik bu çalışmalarını "din ve zihniyet" eksenli yapan Ülgener, özgünlüğünü hem Batı'da hem de Doğu'da korumaktadır. Bu alandaki ilk örnekleri ortaya koyması sebebiyle Ülgener'in ayrı bir öneme sahip olduğunu belirtebiliriz. İktisadi hayatın sadece maddi değerler ile değil aynı zamanda manevi değerleri de

bünyesinde barındırdığına dikkat çeken Ülgener, bu ekolün Türkiye’deki ilk ve en önemli temsilcisidir. Bu alanda ortaya koyduğu eserler ve yaptığı analizler, içinde bulunduğu çağın çok ötesine geçmiştir. Bu düşüncelerden yola çıkarak insanın ön planda olduğu kültürel dinamiklerden yola çıkarak yerel ve özgün modellerin iktisadi alanda kalkınma adına kilit bir rol önemi üstlendiğini söyleyebiliriz.

Ülgener’in çalışmalarının ana temasını oluşturan zihniyet ve bu zihniyetin tarihsel süreç içerisindeki dönüşümü veya çözülüşü bu çalışmamızın temelini oluşturmaktadır. Bu zihniyetin en çok etkileşim içerisinde olduğu alanlardan biri de şüphesiz ki ‘iktisadi yapı’mızdır. Bu bağlamda ‘zihniyet ve iktisadi zihniyetin tarihsel bağlamda dönüşümü’ Ülgener’in çalışmalarının ana dinamiği durumundadır. İktisadi hayatta geri kalışımızın ve çözülme devri zihniyetinin oluşumunda başta tasavvuf olmak üzere uluslararası alandaki siyasi dengelerin değişmesi önemli bir rol oynamıştır. Bunun doğal sonucu olarak coğrafi keşifler sonucu dünya ticaret yollarının değişimi, Türk toplumunun iktisadi gelişiminde doğrudan etkili olmuştur. Ülgener bu etkenlerden sadece birini esas almaz. Tüm bu etkenlerin birbiriyle ilişkisini ve birbirini desteklediğini ortaya koymaya çalışır. Buradan hareketle Ülgener bu çözümlemelerini ve analizlerini büyük oranda Weber’e benzer bir şekilde ortaya koymaktadır.

Ülgener’in düşüncelerinden yola çıkacak olursak; Batıda zihniyet değişimi, Rönesans ve ticaretle başlamış, ticaret kapitalizmi ve merkantilizm ile ilerlemeler kaydetmiş ve reformla-Calvinizmle endüstriyel kapitalizme ulaşmıştır. Toplum yapımızda ise, ticaret gerilemiş, ekonominin yörüngesi ticaretten toprağa kaymış, tasavvufun şekillendirdiği zihniyet anlayışı, ümerâ ve ulemâ’nın teşebbüs ve kâr anlayışını engellemesiyle ortaçağlaşmıştır. Batı ile Doğu’nun en önemli farkı zihniyettir; bu zihniyetlerin oluşturmuş olduğu kişilik tipleri ve yaşam tarzlarındadır.

Weber çalışmalarında Batı toplumlarının gelişimini rasyonel bir topluma bağlamaktadır. Weber özellikle reformasyon sonucu Batı Dünyası’nın geçirmiş olduğu dönüşüme vurgu yapmıştır. Weber kapitalist sistemin ana tetikleyici unsuru olarak Protestan Ahlakı’nın Kalvinist kolunu ön plâna çıkarmaya çalışmıştır. Ülgener ise böyle bir ahlakın ve rasyonel toplum yapısının toplumumuzda oluşamamasının önündeki en büyük engel olarak İslam dini içerisindeki tasavvufa bağlamaktadır. Bu konuda başı çeken ana akım olarak ise de ‘Bâtını’ tarikatlarına vurgu yapmaya çalışmıştır. Ama bu düşüncesi tüm tasavvuf grupları için geçerli değildir. Ülgener özellikle Melamilik’e ayrı

bir önem vermektedir. Özellikle çalışma hayatları ve dini hayatları birlikte yürütmeleri konusunda Protestanlık ile paralellikler gösterdiği söylenebilir.

Ülgener'in çalışmalarını yaparken yöntem olarak Weber'e benzer bir yol izlemesi bir diğer önemli konudur. Weber ve Ülgener, iktisat ve din arasındaki ilişkiyi ortaya koyma çabası içerisindeyler. Sonuç olarak iki düşünür de dinin iktisat zihniyeti üzerindeki etkisini ortaya koymaya çalışmış ve bu durumu vurgulamışlardır. Tüm bu bilgiler doğrultusunda, Ülgener'in çalışmalarındaki temel amacı Weber başta olmak üzere birçok Batılı düşünürün aksine, İslam dininin sanıldığı gibi kalkınma ve iktisadi gelişme önünde bir engel oluşturmadığıdır. Ülgener kalkınma ve iktisadi gelişme önündeki engelleri İslam dininde değil, İslam bünyesindeki tasavvufi akımlarda ve zihniyette aramaktaydı. Aynı zamanda bunu yaparken de uluslararası siyasi, sosyal ve ekonomik dengeleri göz ardı etmemektedir.

Türk toplumunun iktisadi alandaki kalkınması ve gelişimini bir zihniyet meselesi bağlamında ele alan Ülgener, makro ekonomilerin önemini ortaya koymaya çalışmıştır. Buna paralel olarak özellikle Keynesyen ekonomi üzerinde düşünen Ülgener, buna benzer bir ekonomik stratejiyi toplumumuza uyarlamaya çalışmıştır. Bu düşüncenin önem kazanmasında Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren izlediği 'devletçi' ekonomik politikaların payı oldukça fazladır. Aynı zamanda işsizlik ve ekonomik buhranların yanında istihdamın önem kazanması, Ülgener'in Keynesyen ekonomiye yönelmesinde ve ülkemiz üzerinden özgün modeller ortaya atmasında etkili olmuştur.

Buradan yola çıkarak toplumumuzun ekonomik kalkınması üzerine yoğunlaşan Ülgener, 'milli modeller'in iktisadi gelişme konusundaki önemine vurgu yapmaya çalışmıştır. Çalışmalarında tüm toplumların aynı iktisadi gelişim aşamalarından geçmesinin mümkün olmadığını savunan Ülgener, iktisadi yapının sadece sayılardan ibaret bir bilim olmadığını aynı zamanda tüm bu rakam ve hesaplamaların merkezinde 'insan' unsurunun varlığına dikkat çekmeye çalışmıştır. Böylelikle anlayıcı-yorumlayıcı metodun da etkisiyle iktisadi zihniyetin hem içsel hem de dışsal verilerin bir ürünü olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Anlayıcı-yorumlayıcı metodu ilk kez ülkemizde başarılı bir şekilde dile getiren ve çalışmalarında uygulayan Ülgener, bu yönüyle büyük önem taşımaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti kurulduğu ilk tarihlerden itibaren hedef olarak belirlediği şeylerin başında 'çağdaşlaşma' gelmektedir. Ülgener çağdaşlaşmayı, ekonomik

kalkınma ve iktisadi dönüşüm bağlamında bir ‘zihniyet meselesi’ olarak görmekteydi. Dolayısıyla bunun toplumsal değerler ve modeller üzerinden bir ‘yüzleşme’ ve ‘farkındalık’ yaratma çabası içerisinde olması gerektiğine vurgu yapmaya çalışmıştır. Ve tüm tepeden indirgemeci yöntemlere ve devrimlere karşı çıkmıştır. Ülgener özellikle Cumhuriyet dönemindeki birçok reformun toplum tarafından kabul görememesinin sebebi olarak ‘zihniyet’ meselesine dikkat çekmiştir. Çünkü zihniyet dediğimiz şey olgusal bir süreçtir. Zihinsel altyapı hazırlanmadan bu reformları tümüyle başarılı kılabilmek mümkün değildir. Dolayısıyla Ülgener zihniyet ile ilgili çalışmalarını ortaya koyarken hiçbir zaman tarihsel olguları göz ardı etmemiştir. Çünkü asıl meselenin burada yatmakta olduğuna inanmaktaydı. Bu çalışmamızda zihniyet konusunu ele alırken özellikle 15. ve 16. yüzyıllardan konuya giriş yapmamızın ana sebebi budur. Çünkü zihniyeti tarihsel bağlamda ele almadan ortaya koymak şüphesiz ki büyük bir hata olacaktır. Ülgener’in temel hedefi tarihsel ilişkiler kurarak zihniyetimizi çağın gereklerine uygun kılmak ve kalkınmanın önünü açabilmektir. Bu bağlamda birçok ekonomik strateji üzerine düşünen Ülgener, sonuç olarak milli modellerin devreye girmesini ön görmüştür. Kalkınmanın ve özellikle son zamanlarda Avrupa’da yaygınlaşan ‘refah’ın ancak milli modellerle oluşabileceğini savunan Ülgener, kalkınmanın oluşabilmesi için de “zihniyet” ve bu zihniyetin “dönüşümünü” vurgulamaya çalışmıştır. Bu ise sadece kültürel değerler üzerinden inşa edilebilecek modeller ile sağlanabilir.

Zihniyet ve iktisat ilişkisi denilince akla gelebilecek iki düşünür şüphesiz ki Weber ve Ülgener’dir. Bu konuya dair yaklaşımları ve ortaya koydukları çözüm yolları bu iki düşünürü alanlarında eşsiz kılmaktadır. Ülkemizde yaptığı araştırmalarla büyük hizmetler veren Ülgener, tüm çalışmalarını Türk düşünce hayatı ve iktisadi kalkınması üzerine yapmıştır. Dinin ve buna bağlı olarak tasavvufun iktisadi yapımız üzerindeki etkisine vurgu yapmaya çalışan Ülgener, şüphesiz ki geçmişimize ışık tutmaktadır. Din ve kapitalizm etkileşiminde, Batı Dünyası’nın birçok oryantalist düşünce insanının düşündüğünün aksine İslam’ın da kapitalist düzene geçme konusunda bir engel oluşturmadığına dikkat çekmeye çalışmıştır. Ülgener bunu ortaya koyarken tam anlamıyla ne kapitalizme ne de sosyalizme savaş açmadığı gibi, bu iki sistemin de alternatifleri olması gerektiğine inanmaktadır. Çünkü hem kapitalizm hem de sosyalizm denilen toplumsal sistemler, toplumsal yapımıza tam olarak hitap edememektedir. Bundan dolayı toplumsal gelişim ve iktisadi kalkınma toplumumuza özgü yerel

modeller ile başarılı kılınabilir. Ülgener İslam bünyesinde kapitalist sisteme dair ipuçları ararken aslında kapitalistleşim demiyor. Ülgener'in böyle bir çalışma içerisinde olması metodundan kaynaklanmakta ve Weber'in tezlerine cevap verme gayreti içerisinde olmasından kaynaklanmaktadır.

Bu bilgilere paralel olarak denilebilir ki, Ülgener'e göre toplumsal alt yapımız ve dinamiklerimiz ele alındığında, kapitalizm önündeki engeller aşılamamıştır. Dolayısıyla toplumumuzda var olan zihniyet ile kapitalizm uyuşmamakla beraber aradaki engeller kaldırılamamıştır. Toplumumuzda var olan hesap yapma ve defter tutma gibi alışkanlıklarımız kapitalist sistem ile benzerlikler gösterse de bu yeterli değildir. Bu bilgilerin yanında Ülgener'in bir kapitalizm yanlısı olduğunu düşünmek büyük bir hata olur. Ülgener'in kapitalist sistem ve toplumsal yapımız üzerinde bu kadar çok durması kullandığı metod ile ilgilidir. Ülgener hem sosyalizm hem de kapitalizm yanlısı değildir. Ülgener'in milli modellere bu derece önem vermesi bu duruma bağlanabilir. Dolayısıyla her anlamda kültürel, tarihsel ve ekonomik dokularımıza uygun yeni modellere ihtiyaç olduğu gerçeğini gözden kaçırmamak gerekir. Ülgener yerli modellerin önemini bu derece ortaya koyarken, bir nevi toplumumuzun iktisadi olarak gelişim koordinatlarını ortaya koymuş bulunmaktadır.

Sonuç olarak bu çalışmamızda ekonomik alanda geri kalışımızın sebeplerini tarihsellik bağlamında ele alarak çok yönlü olarak tartışmaya çalıştık. Muhakkak ki iktisadi geri kalışımızın sebebini tek bir faktörle açıklamak büyük bir yanılgı olacaktır. İktisadi geri kalışımıza etki eden faktörler arasında din, kültür, siyaset ve bunların yanında daha birçok faktör sıralanabilir. Buradan hareketle denilebilir ki tüm bu faktörlerin birlikte değişebilecekleri ve dönüşebilecekleri tek ortak yönleri sadece 'zihniyet' ile mümkündür! Bu zihniyet dönüşümü ve değişimi "çağa uygun" milli(yerel) modeller ile desteklendiği takdirde iktisadi kalkınma ve büyüme mümkün kılınabilir.

KAYNAKÇA

- Aron, Raymond(1986), '*Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*', Çev.: Korkmaz Alemdar, Ankara,
- Arslan, M. (2010), '*Ülgener'in Dikotomik Yönteminde Meslek Ahlâkı ve Ahilik*', İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 1, Sayı 1
- Aydın, M. (1997), '*Zihniyet Sorunu: Mahiyeti, Oluşumu, Türleri ve Günümüzdeki Bazı Problemleri*' Tezkire: Üç Aylık Derleme
- Aygül, H. Hüseyin(2012), '*İktisadi Tutum ve Davranışlarda Zihniyet Olgusunun Anlam Evreni, Dönüşüm Süreci ve Tipolojik Analizi*' (Batı Akdeniz Bölgesi örneği) (Doktora tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi), Isparta
- Berkes, N. (1976), *Türk İktisat Tarihi*, Gerçek Yayınları
- Bodur, H. Ezber (1991), '*Modern Kapitalizmin Doğmasında Dinin Rolü (Kapitalizmin Ruhu İle Protestan Ahlakı Arasındaki İlişki)*', Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
- Bloch, Marc (1994), *Tarihin Savunusu ya da Tarihçilik Mesleği*, Gece Yayınları, Ankara
- Canatan, K. (1993) '*Kapitalizm, Protestanlık ve İslam*', Bahar Yayınları İstanbul
- Çağman, E. (2016), *Sabri Ülgener'in Metodolojisi, Kaynakları ve Bazı Kavramlarına Dair Eleştiriler, Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, Cilt 12, Sayı 45, Ocak 2016, İstanbul
- Çakmak, D. (2011), *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Evrimi*, Libra Kitap, İstanbul
- Çelik, C. (2003), '*İslam İktisat Ahlâkına Dair Birbirini Tamamlayan Bakış Açıları: Weber ve Ülgener Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme*', *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, Cilt 16, Sayı 4
- Çiğdem, A. (1997), '*Bir İmkân Olarak Modernite*', İletişim Yayınları, İstanbul
- Deniz, E. (2009), '*Sabri Fehmi Ülgener'in İktisadi-Felsefî Anlayışı*', Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimler Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi
- Demirhan, A. (2012), '*Hatlar, Portreler, Çehreler ve Renkler Ortasında "Püriten ve Ülgener"*' T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları
- Doğan, N. (2010), '*Türk Düşüncesinde "Mani-i Terakki" Meselesi*', İstanbul

- Ermiş, F. (2014), '*A history of Ottoman Economic Thought (Osmanlı İktisadi Düşünce Tarihi)*' New York
- Ertüzün, T. (1987), 'İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası', Cilt 43, Prof. Dr. Sabri Fehmi Ülgener'e Armağan, İstanbul
- Freyer, Hans (1977), '*İctimai Nazariyeler Tarihi*', DPT, Planlama Uzmanı, Dr. Çev.: Tahir Çağatay, Ankara
- Genç, M. (2014), '*Osmanlı'da Devlet ve Ekonomi*', Ötüken Yayınları, İstanbul
- Giddens, Anthony (2000), 'Sosyoloji', Ayraç Yayınevi, Ankara
- Giddens, Anthony (1999), '*Max Weber Düşüncesinde Siyaset ve Sosyoloji*', Vadi Yayınları, Ankara
- Hill, Cristopher (1995), '*Protestanlık ve Kapitalizmin Ortaya Çıkışı*', İnsan Yayınları, İstanbul
- Koçdemir, K. (1998), '*İlmiyle Âlim, İrfanıyla Arif; Ülgener*', Türkiye Günlüğü, Sayı 51
KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi 2014
- Macrae, Donald (1985), '*Weber*', Afa Yayınları, Çağdaş Ustalar Dizisi, İstanbul
- Kılıçbay, M. Ali(2006), '*Kapitalizm, Kalvinizm ve İslami Kalvinistler*', TİSK Akademi, Cilt 1, Sayı 1
- Morris, B. (1991), Antropological Studies Of Religion An Introductory Tex, Cambridge, University Cambridge
- Mucchielli, Alex (1991), '*Zihniyetler*', Cep Üniversitesi İletişim Yayınları, İstanbul
- Mustafa Acar ve Hüsnü Bilir,(2014), '*Gerçek Bir Âlim, Mümtaz Bir Şahsiyet: Sabri Fehmi Ülgener*', KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi
- Özlem, D. (1990), '*Max Weber'de Bilim ve Sosyoloji*', Ara Yayıncılık, İstanbul
- Özkiraz, A. (2000), '*Sabri F. Ülgener'de Zihniyet Analizi*', Ankara Yayınevi, Ankara
- Özkiraz, A. (2007), '*Sabri F. Ülgener'de Zihniyet ve Geri Kalmışlık*', İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi No:36
- Rostow, W.W. (1980), '*İktisadi Gelişmenin Merhaleleri*', Kalem Yayınları, 2. Baskı, Çev. (Erol Güngör), İstanbul
- Sağlam, S. (1991), 'Bir Aydın, Sabri Ülgener', Türk Yurdu, Cilt 11, Sayı 44.

- Sarc, Ö. Celal (1987), '*Sabri Fehmi Ülgener'in Kişiliği ve Eserleri*', İ.Ü. İktisat Fak. Mecmuası, cilt 43,sayı 1-4,
- Saraçoğlu, M. (2000), '*Kamu Yararı ve Rant Kollama Faaliyetlerinin Ekonomik Analizi*', Ankara
- Sayar, A. Güner (1987), '*İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*', Cilt, 43 Prof. Dr. Sabri Fehmi Ülgener'e Armağan, İstanbul
- Sayar, A. Güner (2008). '*Prof. Dr. Sabri F. Ülgener Hayatı ve Eserlerine Dair Özet Bir Sergileme*', İş Ahlâkı Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, İstanbul
- Sayar, A. Güner (2000), '*Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*', Ötüken Yayınları, İstanbul
- Sayar, A. Güner (1998), '*Bir İktisatçının Entellektüel Portresi Sabri F. Ülgener*', Eren Yayıncılık, İstanbul
- Sombart, Werner (2005), '*Kapitalizm ve Yahudiler*' (çev. Sabri Gürses), İleri Yayınları, İstanbul
- Sombart, Werner (2008), '*Burjuva: Modern Ekonomi Dönemine Ait İnsanın Ahlaki ve Entellektüel Tarihine Katkı*' , çev. Oğuz Adanır, Ankara Doğu-Batı Yayınları, Ankara
- Şimşek, O. (2004), '*Türk Kobilerde Sermaye Birikiminin kültür Temelleri*', Hacettepe Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara
- Tuna, O. (1987). "*Prof. Dr. Sabri F. Ülgener ve İki Eseri*", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt 43, Prof. Dr. S. F. Ülgener'e Armağan
- Torun, Fatma ve Duran, Hacı (2010), "*Sabri F. Ülgener ve İki Eseri Üzerine Bir Değerlendirme*", İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları, Sayı 42
- Torun, İ. (2003), '*Max Weber'de İktisadi Gelişme Düşüncesi*', Okumuş Adam Yayınları, İstanbul
- Turner, Bryan (1991), '*Max Weber ve İslam*', Vadi Yayınları, Ankara
- Turner, Bryan (1997), '*Eşitlik*', çev.: Bahadır Sina Şener, Dost Kitabevi Yayınları,
- Turner, H. J., Beeghley L. ve Powers, C. H. (2010), 'Sosyolojik Teorinin Oluşumu, Çev. Ümit Tatlıcan, Sentez Yayıncılık, Bursa
- Uğur, A. (1983), '*XIX. Yüzyıl Alman Tarih Felsefesi Gelenei ve Bir Türk Bilim Adamı: Prof. Sabri F. Ülgener*', Toplum ve Bilim Dergisi no:23
- Ülgener, S. Fehmi(2011), '*Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*', T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara

- Ülgener, S. Fehmi(1991), '*Milli Gelir İstihdam ve İktisadi Büyüme*', Der Yayınları, İstanbul
- Ülgener, S. Fehmi(1983), '*Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*', Mayaş Yayınları, Ankara
- Ülgener, S. Fehmi (1981a), '*Zihniyet ve Din*',Der Yayınları, İstanbul
- Ülgener, S. Fehmi (1981b), '*İktisadi Düşüncenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*', Der Yayınları, İstanbul
- Ülgener, S. Fehmi (2006), '*İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*', Derin Yayınları
- Ülgener, S. Fehmi (2006), '*Makaleler*', İstanbul, Derin Yayınları
- Yazıcıoğlu, E.(2008), '*İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri Üzerine Bir İnceleme*', YBAD Lisansüstü Seminer Çalışmaları, No: 1
- Yılmaz, M. (2003), '*Sabri Fehmi Ülgener*', *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Muhafazakârlık*, Editör: Ahmet Çiğdem, İletişim Yayınları, İstanbul
- Yılmaz, F. (2011), '*Sabri Fehmi Ülgener ve Liberalizm*', Kültür ve Turizm Bakanlığı
- Yörük, A. (1987), '*Prof. Dr. Sabri F. Ülgener*', İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt 43, Prof. Dr. S. F. Ülgener'e Armağan
- Weber, Max (1985), '*Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*', AlterYayınları, Ankara

ÖZGEÇMİŞ

KİMLİK BİLGİLERİ

Adı Soyadı : Ahmet Aksoy
Doğum Yeri : Mardin
Doğum Tarihi : 20.03.1987
E-Posta : aksoya915@gmail.com

EĞİTİM BİLGİLERİ

Lise : İbrahim Turhan Lisesi
Lisans : Pamukkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi,
Sosyoloji Bölümü
Yüksek Lisans : Pamukkale Üniversitesi, Sosyal bilimler Enstitüsü,
Genel Sosyoloji ve Metodoloji Anabilim Dalı
Doktora : -
Yabancı Dil ve Düzeyi : İngilizce – Orta
Bilimsel Faaliyetler : -

İŞ DENEYİMİ

Stajlar : -
Projeler : -
Çalıştığı Kurumlar : -

İLETİŞİM

Adres : İstanbul
Tel. : 0534 932 50 58
Diğer : -

Tarih:

İmza: